

## **Főszerkesztői bevezető**

A hazai nyelvészet hagyománya, hogy tudományterületünk neves képviselőinek jubileuma alkalmából tudományos emléküléseket szervezünk a Magyar Tudományos Akadémián. Legutóbb 2012. október 2-án volt ilyen esemény, amikor is Kiss Lajos (1922–2003) születésének 90. évfordulóján életműve ismerői méltatták és áttekintették e kítűnő szakember tevékenységét. A folyóiratunknak leadott előadások szövegét itt tesszük közzé.

Honti László

## **KENESEI ISTVÁN**

### **Megnyitó beszéd**

Tisztelt Professzor Urak és Hölgyek! Kedves Vendégeink!

Amikor valamivel több mint tíz éve átvettem a Nyelvtudományi Intézet vezetését, jóformán csak látásból ismertem az akkor 80. életévébe lépő Kiss Lajost, hiszen szakterületeim, a nyelvelmélet és azon belül a (leíró) szintaxis, szemantika vagy a morfológia, távol estek az ő életművének meghatározó vonulataitól, a szlavisztikától, a lexikográfiától, az etimológiától vagy a földrajzi nevek kutatásától.

Természetesen munkásságáról régóta tudtam, a szívének oly kedves Földrajzi nevek etimológiai szótárát magam is nagy becsben tartottam első kiadása óta, és korábban is sejtettem, hogy ő is azok közé tartozott, akiknek politikai okokból nem lehetett máshol, mint az Intézet falai között dolgozniuk. Azt persze nem tudhattam, hogy a debreceni piarista gimnázium elvégzése után a Ludovika Akadémián tanult tovább hivatásos tisztnek, hogy ez akadályozta meg tanári pályára kerülését, hogy már kadétként elkezdett ruszinul tanulni, és hogy a hadifogságban volt ereje, hogy az orosz nyelvet is elsajátítsa. Később tudtam meg azt is, hogy hazatérve szlavistának készült, sőt lengyelül is megtanult, majd Hadrovics László mellett a szótárírás fortélyait is megismerte. A magyarországi szlavisztika másik óriása, Kniezsa István is tanítványának fogadta, és így az etimológia is felsorakozott kutatásai közé.

Sajátos helyzet volt az ötvenes-hatvanas években Magyarországon: akik politikailag megbízhatatlanok voltak, azokat nem engedték tanítani, nehogy „elrontsák az ifjúságot”, de – szemben sok más pártállami rendszerrel körülöttünk, amelyek az értelmiségi létet is lehetetlenné tették – tudományos munkát többnyi-

re szabadon végezhetek az akadémiai intézetekben. A bezárt nyugati nyelvi tanszékek oktatói is így kerültek az MTA állományába, köztük például Országh László a Nyelvtudományi Intézetbe, ahol a hétkötetes Értelmező szótárt hozta tétő alá szigorú munkafegyelemmel és elképesztő sebességgel. Kiss Lajos itt, majd a két következő szótári munkálatban, a Történeti-etimológiai szótár és a Magyar értelmező kéziszótár létrehozásában is közreműködött. A hetvenes években a térképek iránti régi szenvedélye – párosulva etimológiai felkészültségével és mindez megtermékenyítve lexikográfiai gyakorlatával – lehetővé tette az előbb említett nagy „egyszemélyes” vállalkozásának megvalósítását, a később többször és bővített kiadásban is megjelent Földrajzi nevek etimológiai szótárát.

Ebből a lexikográfiai tapasztalatból származott megkerülhetetlen tekintélye, amely a nagyszótári tervek kialakításában juttatta őt meghatározó szerephez az e munkálatot gondozó osztály vezetőjeként tíz éven át. Az Intézetbe kerülvén tisztában voltam azzal, hogy a Szótári osztály adminisztratív vezetése mögött Kiss Lajos tudása és tekintélye biztosítja a munkálatok koncepcionális folytonosságát, a tartalmi megbízhatóságot és a fegyelmezett végrehajtást. És mivel láthatta, hogy elkötelezett vagyok a Nagyszótár ügye iránt, bízhattam benne, hogy ő is támogatja terveimet.

Nagy örömet leltem abban, hogy a 80. születésnapját köszöntő előadássorozatot az MTA Dísztermében őt ünneplő közönség előtt én nyithattam meg, és úgy hiszem, e példamutató tartású embernek és jeles tudósnak elégtételt adhatott az a sok nyilvános elismerés, amelyet élete utolsó évtizedeiben oly megérdemelten megkapott.

Jó látni, hogy kollégái, barátai és tisztelői Kiss Lajos munkásságát ma is nagyra tartják és alkotó módon folytatják. Ehhez a Nyelvtudományi Intézet vezetése nevében annyit tudok hozzátenni, hogy a Nagyszótár az ő örökségét gondosan ápoló és egyre növekvő létszámú Szótári osztályon biztos kezekben reménytelen jövő elé néz, és ezzel Kiss Lajosnak eme utolsó és legnagyobb terve is valósággá válik.

## GERSTNER KÁROLY

### **Kiss Lajos, az etimológus**

1. Kiss Lajos etimológiai munkássága számos közszó és földrajzi név magyarázatával gazdagította ismereteinket. A közszavakat tekintve érdeklődése első-sorban természetesen a szláv eredetű lexikális elemekre irányult, de pályafutása során számos máshonnan származtatható szóval is foglalkozott. Egy vele készült

interjúban a következőket mondta: „Az aspirantúra szlavisztikai képzése kezdte megteremni gyümölcsseit. Szigorú módszerességgel vizsgáltam egy-egy szláv vagy magyar szó etimológiáját, gondot fordítva a kronológiára, a hangok és jelentések megfelelésére, a szónak mint nyelvi jelnek és a dolgoknak a kapcsolatára („Wörter und Sachen”), a művelődéstörténeti, régészeti és néprajzi vonatkozásokra, a szóföldrajzra, a szó szerkezeti felépítésére, az esetleges szinonimákra stb. egyaránt” (Sz. Bakró – Kontra 1991: 141). Ezzel a megalapozott szószerkeztetés pilléreit nevezte meg Kiss Lajos, és aki ismeri etimológiáit, tapasztalhatta, hogy valóban ezekre építette egy-egy szó eredeztetését.

2. Első szófejtése a *piazarol* ige eredetét tárta fel körültekintő módon (Kiss 1955). Először bemutatta a korábbi, Szarvas Gábortól 1891-ben publikált magyarázatot, mely szerint a német *prassen* ’hivalkodik, dőzsöl, tékozol’ ige átvételéről lenne szó. A magyar *piazarol* hangalak a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával, szó belseji *sz > z* zöngésüléssel és *r-z* hangátvetéssel jött létre Szarvas szerint. Ezt a magyarázatot abban az időben a nyelvészek elfogadták, Bárczi Géza a SzófSz-ban viszont nem tartja meggyőzőnek. Kiss Lajos a Szarvas-féle eredeztetést főleg hangtani szempontból tartja kifogásolhatónak, megjegyezve, hogy „A feltételezett bonyolult hangfejlődést semmilyen adat sem támogatja; a szóközépi *sz* zöngésülése különben is ritka jelenség a magyar hangtörténetben” (225). Ezért a szó sokkal inkább származhat a szerb-horvát *pazáriti* igéből, melynek jelentése ’kereskedik, ad-vesz, elad, vásárol, cserél’. Ez a szó az oszmán-törökből származó *pazār* ’piac, vásár, kereskedés’ főnév igei származéka. A *pazáriti* ige a magyarban megkapta az *-l* honosító képzőt (miként számos más ige is, pl. *kapál, parancsol, vádol, varázsol* stb.). Jelentése némileg módosult, de összefüggésben maradt az eredeti jelentésekkel, fejlődését Kiss Lajos a következőképpen látja: ’árúsít, cserél → olcsón túlad vmin → kótyavetyél, tékozol’.

A szó átvételének idejét és körülményeit illetően a következőket írta: „A magyarba a szerb-horvát *pazáriti* a mohácsi vész körüli időben kerülhetett. Ismeretes, hogy a törökök az általuk meghódított területekre (különösen a Szerémségbe és a Bácskába) nagy számban telepítettek szerbeket”, majd így folytatja: „A török hódoltság idején a Kelet és Nyugat közötti kereskedelem (elsősorban a Duna mentén) nagy szerepük volt a szerb kereskedőknek is” (225). – Írása végén utal arra, hogy *piazarol* igénk etimológiai rokonságban áll egyrészt *vásár*, másrészt *bazár* szavunkkal, hiszen végső soron mindkettő összefügg a középpertsa *vāčār* szóval. – Ezt a cikket még számos szláv eredetű magyar szó etimológiai megfejtése követte. Ezek a szavak (illetőleg több esetben szókapcsolatok) a miniket körülvevő tárgyi és szellemi világ számos, egymással össze nem függő elemét tükrözik. Lássunk ezek közül röviden néhányat!

1957-ben a Magyar Nyelv hasábjain jelent meg rövid írása a *piszlicsár* szóról (Kiss 1957a) A magyarban a bizalmas nyelvhasználat szavaként élő szó ’jelen-

téktelen, csip-csup' pejoratív jelentésben fordul elő. Cikke elején hivatkozva Zolnay Vilmos kártyatörténeti művére (Zolnay 1928) azt is írja, hogy a kártyások nyelvében *piszlicsár játékos*-nak a kicsiben játszó kártyást nevezik. A szó a szlavóniai szerb-horvát *pišličar* átvétele, melynek jelentése 'szatócs; kicsinyes ember'. A Horvát Akadémiai Szótár szerint ez a szerb-horvát szó az osztrák *bissel* 'kicsi, kevés, csepp' szóból származik. Az átvett szó főnévi jelentéséből a következő jelentésfejlődéssel alakult ki a magyar melléknévi jelentés: 'szatócs; szatócskodó, kicsinyes ember' → 'kicsinyes, fukar' → 'jelentéktelen'. – A magyarban a *piszlicsáré* változat gyakrabban fordul elő. Ez játszói szóképzéssel jöhetett létre olyan népnyelvi szavak mintájára, mint *happondáré* 'félkegyelmű', *hoppáré* 'állj fel' stb.

A nyelvi és nyelven kívüli tényezőket egyaránt figyelembe vevő körültekintő etimologizálást tükrözi a *bekecs* szóról megjelent cikke (Kiss 1960). Ebben először számba veszi a Nagyszótár cédulaanyagából, különféle szótárakból, valamint nyelvjárási és néprajzi közleményekből származó magyar szótörténeti adatokat. Ezt követően a lelőhelyek pontos közlésével bemutatja azt is, hogy mely idegen nyelvi szavak függnek össze a magyarral: lengyel, orosz, ukrán, kárpát-ukrán, fehérorosz, szlovák, cseh, román és német szavakat sorol fel, megjegyezve, hogy ezeknek ugyanaz a jelentése, mint a magyaré. Ezeket a szavakat a megfelelő nyelvek etimológiai szótárai közvetlenül vagy lengyel közvetítéssel egyöntetűen a magyar szó átvételének tekintik. Ám a magyar *bekecs*-et az akkoriban létező két etimológiai szótár, az EtSz és a SzófSz ismeretlen eredetűnek tartotta (a TESz nagyszabású munkálatainak előkészítése ekkor még éppen csak elkezdődött!). Ezért nem véletlenül írta Kiss Lajos a következőket: „Ez óvatosságra int; ilyen esetekben ugyanis könnyen kiderülhet, hogy a szó mégsem a magyarból került át az idegen nyelvekbe, ahogyan eddig vélekedtek róla, hanem megfordítva, valamelyik idegen nyelvből került át a magyarba” (477). Az ilyen jellegű korábbi, leginkább ötletszerű és minden alapot nélkülöző magyarázati kísérletek közül megemlíti Munkácsi Bernátét, aki török (nyilván honfoglalás előtti ótörök) jövevényszónak tartja. Kiss Lajos Gombocz Zoltán ezzel kapcsolatos hangtani és jelentéstani aggályait idézi, majd így folytatja: „Gombocz meggyőző érvelését még azzal egészíthetjük ki, hogy ha a *bekecs* régi török jövevényszavainknak az öltözködéssel, cicomával kapcsolatos fogalmi csoportjába tartozna (*ködmön, köpönyeg, bársony, gyöngy, gyűrű* stb.), nehezen értenénk meg, miért nem fordul elő a 18. század vége előtt – ruhanév létre – egyetlen ingóságjegyzékben, leltárban, kelengyelajstromban sem” (478).

Kiss Lajos magától értetődően a magyar és a vele összefüggő idegen nyelvi szavak kronológiáját is megvizsgálta: míg a lengyel szóra az első adat már 1596-ból ismert, addig az összes többinél jóval később bukkan fel: a magyart 1776-ból tudta adatolni (a TESz-ben viszont már egy két évvel korábbi adat szerepel). Ez a nem elhanyagolható tény irányította figyelmét egy másik lengyel megfejtési

kísérletre, mely a lengyel *bekiesza* szót egy magyar tulajdonnévből eredezteti, mégpedig Báthori István hadvezérének, Bekes Gáspárnak a családnevéből. Ennek a magyarázatnak a művelődéstörténeti háttérét az adja, hogy Báthori idejében a lengyel nemesség (majd a köznép) körében igen divatosá vált a magyaros szabású bunda – ahogy azt egy lengyel enciklopédia írja. Ezt a származtatást a lengyel morfológia is támogatja. Ennek a bundafélének a neve ugyanis eredetileg *bekieszka* alakban honosodott meg a lengyelben: a *-ka* végződés (képző) számos (köztük tulajdonnévi eredetű) ruhamegnevezésen megtalálható. A másodlagos *bekiesza* alak úgy jött létre, hogy „a *bekieszka* etimológiája a beszélők tudatában elhomályosodott, a *-k(a)*-t kicsinyítő képzőnek fogták fel és elhagyták” (479). Ez a lengyel szó ment át közvetlenül a németbe, az oroszba, a fehéroroszbába, az ukránba és a magyarba, ez utóbbi nyelv közvetítésével pedig a szlovákba, a csehbe és a románba. A magyarban előbb hangrendi kiegyenlítődéssel *bekese* lett, majd ebből a szóvéget birtokos személyjelnek érezve és ezt elhagyva (amire szintén több példánk van a szláv jövevényszavak körében) jött létre a régi nyelvi és nyelvjárási *bekes* változat. A mai *bekecs* végén található *cs* pedig az *s* affrikálódásának az eredménye.

Cikke végén Kiss Lajos a következőt írja: „Ez a magyarázat összhangban van a lengyel szóképzéssel, a kronológiával és a művelődéstörténettel egyaránt. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján ez látszik a legvalószínűbbnek” (479). Ebben a két mondatban a szófejtés fontos szempontjaira utal a szerző, beleértve azt is, hogy még a legjobban körülbástyázott magyarázat is sok esetben csak „legvalószínűbbnek látszik”.

3. Az itt kissé részletesebben bemutatott, pontosságról és körültekintésről tanúskodó módszer jellemzi természetesen azokat a szómagyarázatokat is, amelyek más nyelvekből átvett, illetőleg a magyarban keletkezett szavak etimológiáját tárják fel. Hosszabb-rövidebb cikkekben sok más mellett a következő szavak, kifejezések eredetét tárta fel Kiss Lajos: *huligán* (Nyr 81.), *nylon* (MNy 56.), *notesz* (Nyr 86.), *lucerna* (MNy 58.), *narancs* (FilK 12.), illetőleg *kétkulacsos* (Nyr 85.), *amerikázik* ’szándékosan lassan dolgozik; tétlenkedik, lazsál’ (Nyr 87.), *csehül van* ’rossz állapotban van’ (Nyr 82.), *hétszilvafás* ’kis birtokú (nemes)’ (MNy 59.).

4. Az egymással sem etimológiai, sem pedig fogalmi-jelentésbeli tekintetben többnyire össze nem függő szavak eredetmagyarázata mellett Kiss Lajosnak több olyan publikációja is van, amely egy-egy meghatározott fogalomkörbe tartozó magyar szavak eredetét tárja fel. Ilyen fogalmi csoportot alkotnak például a népnevek. Az első ilyen témájú írása az *ukrán* népnév keletkezését járja körül (Kiss 1957b). A már ismertetett módon ezúttal is tüzetesen számba veszi egyrészt az idegen, illetőleg magyar nyelvi, valamint az adott népre és az általa la-

kott területre vonatkozó történeti adatokat. Mindezeket mérlegre téve megalapozottan állapítja meg, hogy ez a népnév nem jövevényszó (ahogy a SzófSz állítja), mivel ilyen szó az itt számításba vehető nyelvekben nincs. Az *ukrán* népnév – melynek első írásos adata csupán 1916-ból ismert – a régi magyar *Ukránia* földrajzi névből elvonással, vagyis az *-ia* végződés elhagyásával jött létre. Ez a földrajzi név számos más *-ia* végű országnév (*Polonia, Galícia* stb.) analógiájára keletkezett, és 1757-ben bukkant föl először magyar szóként. Ez a szófejtés is jól mutat rá „az együvé tartozó nép- és országnév bonyolult, csak történeti vizsgálattal tisztázható kölcsönviszonyára” (492).

A Magyar Nyelv 61. számában (Kiss 1965), a 92. lapon három népnév eredetét foglalja össze tömören. A *lett*, a *litván* és a *cselák* (gúnyos, ma már alig-alig előforduló megnevezése a cseheknek) magyarázata a rövidség ellenére is minden lényeges szótörténeti és etimológiai információt tartalmaz ezeknek a szavaknak a magyarba kerüléséről.

1963-ban A *szláv* népnév és rokonsága címen egy nyolclapos cikkben tekintette át a szócsaládba vonható elemeket (Kiss 1963). Bizánci és latin források történeti adataiból kiindulva tárgyalja a következő szavakat: *szláv*, *szlovák*, *szlovén*, *szlávón* 'szlavóniai horvát (vagy szerb)', *jugoszláv* és *pánszláv*. Röviden szó esik a *tót* névről is: ezzel a szóval a szlávssággal kapcsolatba került magyarság jelölte azokat a szláv csoportokat, amelyeknek nem volt önálló államiságuk, és önmagukat az ősi nevükön *slovéne*-knek hívták. (A *tót* népnév etimológiájával Kiss Lajos nem foglalkozott.)

A népnevek körében végzett etimológiai vizsgálatait foglalta össze a következő írásában: Az albánok elnevezései a magyarban (Kiss 1964). Bár ez a nép államisággal csak 1912 óta rendelkezik, etnogenezise messze az ókorba nyúlik vissza. Megnevezéseik között – mint igen sok nép esetében – külső és belső „használatú” nevek egyaránt vannak. A magyarban a következő külső, egymással etimológiai összefüggésben álló nevekkel jelölték, illetve jelölik ezt a balkáni népet. A középkorban *orbonász* volt az albánok neve: ez a szó a szerb-horvátból került a magyarba talán még a 14. században, a 17. század után pedig már csak a PP 1708-as első kiadása és ennek nyomán más szótárak vitték tovább a népnevet. – A török hódoltság idején az *arnót* népnév terjedt el. Ez az oszmán-törökből származik (a török seregben albán katonák is voltak), és számolhatunk román közvetítéssel is. Ez utóbbit az támasztja alá, hogy az *arnót*-ot csak erdélyi források tartalmazzák. – A ma általános *albán* névre ugyan csupán 1742-ből van az első adat, de a magyar szóként is használt latin eredetű *albánus* már 1559-ben szerepel Székely István krónikájában (vö. EWUng). Az *albán* forma a latin *-us* végződés elhagyásával vagy a többes számú latin *Albani* alapján jött létre. Később ez a népnév nemzetközi szóként kapott megerősítést a magyar szókészletben.

Az albánok saját, népi neve *shqiptár* [skjipetár]: ezt *skipetár* alakban 1873-ból, a német hatást tükröző *szkipetár* formát 1879-ből adatolta Kiss Lajos. A név a 'sas' jelentésű albán *shkipe* származéka. Ezt a népnevet az ÉKsz irodalmi nyelvinek minősíti, mely – tapasztalatom szerint – a sajtóban az 1990-es években az albániai eseményekkel kapcsolatban fordult elő viszonylag gyakran az *albán* helyett kényszerű szinonimaként alkalmazva. (A Google keresője is csupán 4 500 találatot adott, ami nem mondható soknak.)

A „tematikus” etimológiai írások közül kettőt szeretnék még megemlíteni. Az egyik Az anabaptisták elnevezései a magyarban (Kiss 1967). Az anabaptista mozgalom külföldi és magyarországi történetének rövid áttekintése után Kiss Lajos a következő elnevezések szótörténetét és eredetét tárgyalja időrendben haladva (a részletek ismertetésétől most eltekintek): *anabaptista*, *kalugyer*, *újkeresztény*, *visszakeresztelő*, *visszakeresztelt*, *fekete német*, *habán*, *újrakeresztelő*, *újrakeresztelkedő*, *keresztésmásoló*, *keresztésgisméltő*.

A másik cikk címe: Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei (Kiss 1968a). A szótörténetre és a szőföldrajzra támaszkodva mutatja be egy-egy jövevényszó meghonosodását vagy egy-egy tükörszó keletkezésének körülményeit. Ezzel több, korábban nem kellő alaposággal magyarázott szó etimológiáját is tisztázza. A következő elnevezésekről olvashatunk ebben az írásában: *szamorodni*, *hárslevelű*, *dínka*, *zelenec*, *drapák*, *vinkó*.

Közismert etimológiai tény, hogy nem csekély számú szláv eredetű köznyelvi szavunk mellett a magyar nyelvjárásokban ennél lényegesen több tájszó származik valamelyik szláv nyelvből. Kiss Lajos – aki az Új magyar tájszótár egyik lektora is volt – számos tájszó etimológiájával is foglalkozott: vagy egy-egy rövidebb írásban, vagy pedig csokorba gyűjtve őket. Két ilyen témájú írásának a címét mindenképpen érdemes megemlíteni: Szláv eredetű tájszavainkhoz (Kiss 1959a) és Huszonegy szlovák, szerbhórvát és kárpátukrán eredetű magyar tájszó (Kiss 1991).

A szőlőnevekről szóló cikke végén a következőket olvashatjuk: „Az előterjesztett szómagyarázatok azt a tanulságot sugallják, hogy még a viszonylag igen alaposan átvizsgált szláv jövevényszavainkkal kapcsolatosan is számos olyan probléma adódik, amelyekre csupán a mikrofilológiai módszerekkel készített szótörténeti tanulmányoktól és szómonográfiáktól remélhetünk megoldást” (Kiss 1968a: 407) – Kiss Lajos ez irányú munkássága révén számos probléma megoldódott, másoknál meg közelebb jutottunk a megoldáshoz.

5. Az előadásom elején említett „önvallomásában” a következőt olvashatjuk: „Kedvvel kísértem nyomon a vándorszók és nemzetközi szók pályafutását. Vonzottak a tükörszók, tükörjelentések is” (Sz. Bakró – Kontra 1991: 141). Kiss Lajos etimológusi munkásságának még oly rövid áttekintéséből ezt a két területet nem lehet említetlenül hagyni.

A művelődéstörténeti és a különféle nyelvi kapcsolatok szempontjából igen színes és érdekes vándorszók, illetőleg a modern kultúrát, technikát és társadalmi viszonyokat tükröző nemzetközi szók problematikáját egyik legfontosabb elméleti írásában, a Műveltségyszók, vándorszók, nemzetközi szók címen megjelent cikkében foglalta össze (Kiss 1966). (Másodéves egyetemista koromban Kiss Lajos nevével ennek a cikknek az olvastán találkoztam először.)

A szóalkotás és a nyelvi kapcsolatok szempontjából egyaránt fontos csoportot alkotnak a különféle nyelvi tükörjelenségek. Kiss Lajosnak ezen a téren is jelentős az etimológiai munkássága. Egy-egy cikkben tárta föl például a következő szavak eredetét: *mordályégető* 'gyújtogató gyilkos' (Kiss 1959b), *macskakő* (Kiss 1968b), *szórszálhasogató* (Kiss 1978) stb. Az ezen a területen máig alapvetőnek számító 232 lapos monográfiája 1976-ban látott napvilágot: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban (Kiss 1976). 1983-as akadémiai doktori („nagydoktori”) értekezése is lényegében ez a mű volt. Ennek a mintaszerű könyvnek a hatására széles körben indult meg a különféle háttérű tükörszók feltárása, és ez még ma is folytatódhat, hiszen számos, már régebben gyökeret vert, illetőleg újabb szóról is megállapítható, hogy valamilyen tükörszóval van dolgunk. (Ezt magam is tapasztaltam, amikor az ÉKsz 2. kiadásának etimológiai utalásait állítottam össze.)

6. Kiss Lajos nemcsak a magyarba került idegen eredetű szavakkal foglalkozott, hanem a másik irányú „szóáramlással” is. A magyar nyelv ugyanis a közelebbi, de akár távolabbi nyelvekbe is indított el szavakat. Több írásában is foglalkozott a különböző szláv nyelvekbe, például az oroszba vagy a lengyelbe átkerült magyar szavakkal (pl. *bagó*, *sisak*, *szállás* stb.) – orosz, lengyel és német nyelven írt cikkeiben.

Lexikográfiai tapasztalatai, nyelvismerete, etimológiai tárgyú írásai és széleskörű általános műveltsége következtében Kiss Lajos a magyar szótárirodalom egyik kiemelkedő művének, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára első (1967) és második (1970) kötetének egyik termékeny szócikkírója, illetve meghatározó szerepű szerkesztője lett. Munkáját a filológiai pontosság, az adatokból következő nyelvi tények tisztelete, valamint a magától és munkatársaitól is megkövetelt magas fokú munkamorál jellemezte. Ezt magam is megtapasztalhattam, hiszen az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen egyik szerkesztőjeként alkalmam volt alapos, minden apróságra kiterjedő lektori véleményeit olvasni, a kifogásolt részeket vele személyesen megvitatni.

7. Kiss Lajos gazdag életművének meghatározó részét az etimológiai munkásság jelenti: ebből próbáltam kiemelni néhány olyan területet, amely alapján a rendelkezésre álló szűk időkeretben is be lehet mutatni ez irányú tevékenységének jellemzőit és eredményeit – bár sok mindent említetlenül kellett hagynom



(teljes publikációs jegyzékéhez lásd Kiss 2004). – Áttekintésemet egy tőle származó idézettel kezdtem, s azzal is szeretném befejezni: „Kutatásaim során egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy az újabb és egyre újabb nyelvészeti irányzatok ellenére sem járt el az idő az etimológia fölött, mert az állandóan megújítható és tökéletesíthető. A nyelvtudomány egészében mindenkor meglesz az etimológia számára az őt megillető hely” (Sz. Bakró – Kontra 1991: 142).

### Irodalom

- Sz. Bakró Marianne – Kontra Miklós (szerk.) (1991), A nyelvészetről – egyes szám első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 135–144.
- EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz = Juhász József (szerk.) (1972), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz<sup>2</sup> = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos (1955), *Pazarol*. MNy 51: 225–226.
- Kiss Lajos (1957a), *Piszlicsár*. MNy 53: 472–473.
- Kiss Lajos (1957b), *Ukrán*. Nyr 81: 489–492.
- Kiss Lajos (1959a), Szláv eredetű tájszavainkhoz. MNyj. 5: 147–152.
- Kiss Lajos (1960), *Bekecs*. Nyr 84: 477–479.
- Kiss Lajos (1963), A szláv népnév és rokonsága. NytudÉrt 40: 193–200.
- Kiss Lajos (1964), Az albánok elnevezései a magyarban. MNy 60: 472–475.
- Kiss Lajos (1965), *Lett. Litván. Cselák*. MNy 61: 92.
- Kiss Lajos (1966), Műveltségyszók, vándorszók, nemzetközi szók. MNy 62: 179–188.
- Kiss Lajos (1967), Az anabaptisták elnevezései a magyarban. MNy 63: 161–169.
- Kiss Lajos (1968a), Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei. NyK. 70: 397–407.
- Kiss Lajos (1968b), *Macskakő. Plecsni*. MNy 64: 214.
- Kiss Lajos (1976), Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Akadémiai Kiadó, Budapest. (NytudÉrt. 92. sz.)
- Kiss Lajos (1978), *Sajmeggy. Szőrszálhasogató, hajszálhasogató. Tákol, ták. Rönk*. Nyr 102: 229–233.
- Kiss Lajos (1991), Huszonegy szlovák, szerbhorvát és kárpátukrán eredetű magyar tájszó. NyK. 92: 113–123.
- Kiss Lajos (2004), Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Lajos (1959b), *Mordályégető*. Adalék irodalmi nyelvünk szókincsének történetéhez. Nyr 83: 339.

SzófSz = Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar egyetemi nyomda, Budapest. Újabb kiadások: Trezor Kiadó, Budapest, 1991, 1994<sup>2</sup>.

TESz = Benkő Loránd (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Zolnay Vilmos (1928), A kártya története és a kártyajátékok. Pfeifer Ferdinánd Kiadása, Budapest.

## HOFFMANN ISTVÁN

### **Kiss Lajos, a helynévkutató**

1. Kiss Lajos tudományos munkásságát a magyar nyelvtudomány több részterülete is méltán tekinti a magáénak. S annak köszönhetően, hogy e gazdag életútja utolsó három évtizedében kitüntetett szerep jutott a névkutatásnak, a 20. század utolsó harmadában Kiss Lajos a magyar onomasztikának is nemcsak rendkívül termékeny kutatójává, hanem meghatározó szerepű, kiemelkedő jelentőségű alakjává vált.

Az e témába vágó első dolgozatai az 1960-as években még nem is magukról a nevekről szólnak, hanem a névkutatást mint tudományszakot járják körül. Először az onomasztika legfontosabb nemzetközi folyóiratait mutatja be (1966) széleskörű képet vázolva a kortárs tudományosság érdeklődési köréről, kedvelt témáiról, legfontosabb eredményeiről, és egyúttal rövid tudománytörténeti áttekintést is kapunk ezekről a fontos tudományos fórumokról. A szerző zárógondolatából pedig az is kiderül, hogy ez irányú tájékozódásának eredményeit azért tartotta fontosnak megosztani a hazai tudományos közönséggel, mert a magyar szakemberek látókörének szélesítéséhez, „onomasztikai gondolkodásmódjuk formálásához, tematikájuk gazdagításához, módszertani eljárásaik csiszolásához, munkakedvük ébresztéséhez és fokozásához valamennyi ismertett névtudományi folyóirat bőségesen hozzá tud járulni” (1966: 373).

A magyar névkutatók II. konferenciáján 1969-ben az európai onomasztika fontosabb eredményeit tekintette át (1970a). E szemlében a fő hangsúly a személyné- és helynévtárak bemutatására esik, de szólt az előadó az ezek alapján készült összegző munkákról is, és – nyilván az alkalomtól sem függetlenül – a korábbi évek nemzetközi névtudományi kongresszusainak tematikája is terítékre került. Az áttekintésben – nemcsak a magyar nyelvvel való szoros kapcsolataikból adódóan, hanem bizonyára az előadó személyes érdeklődési körének is megfelelően – legrészletesebben a német és a szláv nyelvterület névkutatásáról esik

szó. Ez utóbbi térséget Kiss Lajos mint szlavista az onomasztika szempontjából is megkülönböztetett figyelemben részesítette: ez idő tájt például önálló tanulmányban méltatta a szláv víznév kutatást (1969). E dolgozatában nyelvről nyelvre haladva mutatja be a legfontosabb munkákat és eredményeket, de emellett általában is szól a víznevek különleges jelentőségéről, amit megítélése szerint leginkább a régiségük, a más névfajtákkal való sokrétű összefüggésük és a nyelvek közötti kapocs szerepük biztosít számukra. A pálya későbbi szakaszainak ismeretében elmondhatjuk, hogy e tanulmány mintegy előre vetíti szerzőjének a névkutatáson belül talán legkedvesebb területeit: a víznevek vizsgálatát, illetőleg a szláv eredetű helynevek magyarázatát.

Az 1960-as évek nyelvtudományának én magam nem voltam még ugyan a részese, de Kiss Lajos munkásságát ismerve úgy gondolom, hogy a kortársak e széles horizontú áttekintéseket leginkább egy kiváló nyelvtudással bíró, európai távlatokra tekintő szlavista kirándulásainak tekinthették az onomasztika színes és ezért sokak számára vonzó, üdítő mezejére. Ezt jelezhetette számukra az a néhány ismertetés is, amely ez idő tájt ugyanezekre a tájakra kalauzolta el az olvasókat: a lengyel hely- és személynévek (1961, 1967a), a cseh családnevek (1964) vagy éppen Zala megye helyneveinek (1967b) a világába.

Az eddig bemutatott munkákat akár az onomasztika érdekesítő tudományával kapcsolatos olvasmányélményekről való beszámolóknak is tarthatnánk, ám 1970-ben Kiss Lajos a tudományos közönség elé tárta a Földrajzi nevek etimológiai szótárának a tervezetét (1970b), s ennek fényében a korábbi tájékozódás és az ezzel kapcsolatos írások is átértékelődnek előttünk, és a módszeres felkészülés dokumentumaiként olvashatjuk őket. Kiss Lajos az itt felvázolt tudományos feladat vállalásával, amelyet „egyszemélyes intézeti tervmunka keretében” készíthetett el (1991: 142), hatalmas munka terhét vette a vállára.

2. A helynév-etimológiai vizsgálatok mindig is a magyar etimológiai s ezzel együtt a nyelvtörténeti kutatások élvonalába tartoztak: számos kutató, köztük a magyar nyelvtudomány legkiválóbb és legtermékenyebb alkotói a névfejtések százait, ezreit tették közzé. Bő évszázados termés volt az, amit Kiss Lajosnak számba kellett vennie annak a körülménynek a nyilvánvaló tudatával, hogy összegzése nem jöhet létre pusztán az eddigi eredmények egybehordásával és az ilyen esetekben feltétlenül szükséges kiegyenlítő egybesimítésével, hanem azzal is számolnia kellett, hogy neki magának is jócskán kell majd önálló névfejtő munkát végeznie. Már a tervezéskor is jól látta, hogy a nagyszabású vállalkozást határozott keretek közé kell szorítania – szeme előtt ott lebeghetett a magyar etimológia gigantikus vállalkozásának, Gombocz és Melich etimológiai szótárának (EtSz) a torzóban maradt példája –, ezért mintául a maga számára Bárczi Géza Magyar szófejtő szótárát (SzófSz) választotta, mivel „abban a magyar köznevek etimológiája van tömören, de ugyanakkor világosan, közérthetően bemutatva, a

készítendőben pedig a földrajzi nevek etimológiájáról kell hasonló módon és igénnyel felvilágosítást nyújtani” (1970b: 335). E munkát 5-6 év alatt elkészíthetőnek gondolta, ám a következő évek publikációi szinte alig jelezték ilyen irányú szorgoskodását: egy szótári mutató mellett (1973) mindössze a *Hortobágy* (1974) és a *Naszály* névről (1977) szóló írása utalt – sok más témájú publikációja mellett – a szótárral való foglalatosskodására. Hogy azonban ezek az évek milyen megfeszített munkával telhettek, azt az 1978-ban megjelent Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz<sup>1</sup>) minden másnál világosabban megmutatta.

A mű valóságos sikerkönyv lett, öt éven belül két újabb változatlan kiadása is napvilágot látott. Kiss Lajost azonban aligha csupán a megérdemelt siker jóleső érzése lendíthette tovább a munkában, hanem bizonyára a szótárírás közben felmerülő újabb és újabb feladatok vonzó izgalma is. Pályájára visszapillantva ő maga mondta el, hogy „még 1978-ban, mindjárt az első kiadás után hozzáfogtam a szótár címszóanyagának tetemes kibővítéséhez” (1991: 143).

A következő évtized publikációi pontosan jelzik e bővítés főbb irányait. Legnagyobb számban a történelmi Magyarország Trianon folytán elcsatolt területeinek helyneveiről készültek újabb névfejtések: a Székelyföldről (1979a), a Szilágyságból (1981a, b), a szlovák–magyar nyelvterületről (1986), sőt a Keleti-Kárpátokon túlról (1987a) is. Emellett figyelme fokozottan kiterjedt a régi, főleg ómagyar kori forrásokban fennmaradt helynevekre, ezek közül is főképpen azokra, amelyekhez valamiféle történeti, művelődéstörténeti érdekesség fűződik – írt pl. a fenőkövel kapcsolatos nevekről (1984a) vagy a régi térképek és a földrajzi nevek kapcsolatáról (1982a) –, másfelől pedig azokra a korai neveinkre volt különös tekintettel, amelyek megváltozott funkcióban, legtöbbször határnévként ma is élnek a nyelvhasználatban (1987b). Szótárába nagy számban kerültek be olyan nevek is, amelyeket az 1970-es–80-as években sorra megjelenő megyei, járási helynévtárak hoztak felszínre és tettek hozzáférhetővé a tudományos kutatás számára (vö. pl. 1982b). Témát adott neki az is, ha valamilyen aktuális esemény kapcsán vált fontossá egy-egy név (1985), és ugyancsak foglalkoztatták az olyan klasszikus, ám mégis megoldatlan névfejtések, mint a *Mátra* (1984b) vagy a *Hernád* (1984c) nevének magyarázata.

A névanyag válogatási szempontjait Kiss Lajos egy olyan, a földgömbre terített képzeletbeli háló metaforájával szemléltette, „amelynek szemei a magyarság lakóterületénél, a Kárpát-medencénél összesűrűsödtek, s onnan távolodva fokozatosan ritkultak” (1991: 142). Ez a ritkuló szemű háló nemcsak a magyarság földrajzi világképével van összhangban, hanem kifejeződni látszik benne Kiss Lajos személyes világlátása is. Aligha magyarázható mással az, mint a szülőföld különös szeretetével, hogy a szigorú válogatási elvek ellenére Debrecen helynevei közül feltűnően sok belekerült a szótárba: a *Péterfia utcá-é*, ahol gyermek- és fiatakorát a szülői házban eltöltötte, a *Basa-halom-é*, amely körül a család

földjei területek el, vagy a *Nyomtató* és a *Csapó utcá-é*, amelyek köveit iskolába menet nap mint nap koptatta.

Tíz év elteltével e bővítéseket követően az olvasók kézbe vehették a Földrajzi nevek etimológiai szótárának újabb kiadását – ennek címlapján szerényen áll a megjegyzés: negyedik, bővített és javított kiadás –, ám e kétkötetes munka nem csupán egy újabb kiadással, hanem valójában egy új művel gazdagította a magyar tudományt, amelynek tartalmát szerzője az előzményének több mint kétszeresére növelte. Mivel e munka – amely nemzetközi összevetésben is megállja a helyét – korszakos jelentőségű a magyar névkutatás történetében, illő egy kicsit hosszabban is elidőznünk mellette, immár nemcsak névanyagának az összetételét, hanem a tudományos módszereit is megvizsgálva.

3. E hatalmas mű megírásának, egybeszerkesztésének az időszakában Kiss Lajos nem közölt olyan tanulmányt, amelyben helynévfejtő elveit, módszereit taglalta volna, és a későbbiekben is csak elszórtan tett ilyen jellegű megjegyzéseket írásaiiban, ám magukból az etimológiákból mindez mégis jól kiolvasható. Kiss Lajos felkészült szlavistaként, gyakorló lexikológusként és lexikográfusként fogott hozzá a helynév-etimológiai szótár összeállításához, de emellett a TESz I. és II. kötetének szerkesztőjeként és szócikkírójaként a szófejtés terén is jól hasznosítható tapasztalatokat szerzett. Azokra az alapokra, amelyeket még Melich János rakott le a 20. század elején a helynév-etimologizálás építményéhez, az 1970-es–80-as években is megnyugtatóan lehetett támaszkodni: az egykori mesterrel együtt Kiss Lajos is azt vallotta, hogy a mai nevek magyarázatában azoknak „a legrégebbi alakjából kell mindig kiindulni, számon kell tartani az alakváltoztatásokat, kapcsolatot kell keresni a földrajzi név és az általa jelölt földrajzi objektum között” (1991: 143). Azok a szempontok, amelyek a névrendszertani összefüggések fontosságát hangsúlyozzák, inkább már Kniezsa István munkássága felé utalnak vissza: Kiss Lajos azt tartotta, hogy „a jó etimológia legszilárdabb sarkkövei az analógiák” (uo., vö. még 1995a: 22). A magyar helynévkutatás legjobb hagyományaihoz kapcsolódva ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy „kutatásaim során egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy az újabb és egyre újabb nyelvészeti irányzatok ellenére sem járt el az idő az etimológia fölött, mert az állandóan megújítható és tökéletesíthető” (1991: 142).

Ő maga ezt a tökéletesítést általános módszertani tekintetben is több területen igyekezett megvalósítani. Ezek közül kiemelendő, hogy a helynévfejtés komplexitására törekedve olykor szinte enciklopédikus tudásanyagot emel be dolgozataiba. Széleskörű földrajzi, történelmi és művelődéstörténeti ismeretei a nyelvészeti szakirodalom hazai és nemzetközi eredményeinek és eszközszerének magabiztos használatával társulnak. Szlavista képzettségéből adódóan különösen biztosan mozgott a magyar nyelv szláv eredetű helyneveinek magyarázata terén, de szívesen elemzett más idegen eredetű, a németből, a románból származó

helyneveket is, amelyeket széles indoeurópai nyelvi háttéren igyekezett megvilágítani. Nem ok nélkül írta róla a szótár első kiadásának megjelenését követően a szintén kiváló névkutató és ugyancsak sokszínű munkásságot maga mögött tudó Kálmán Béla, hogy „mostanában keresve sem találhattunk volna jobb szakembert erre a roppant nehéz feladatra, mint Kiss Lajost, aki szlavisztikai, indoeuropeisztikai és magyar nyelvtörténeti tájékozottságát már eddigi műveiben [...] is bebizonyította” (1979: 298).

A gazdag nyelvészeti és művelődési anyag, a sokszínű tudás ellenére tömörség, összefogottság, kristálytisza logika jellemzi névfejtő írásait. Ezt az írásmódot nemcsak egyéni alkatának, habitusának a megnyilatkozásaként értékelhetjük, hanem a kniezsai hagyomány folytatásának határozott szándékát is felfedezhetjük benne. A lényegre törő, olykor akár szűkszavúnak is ható fogalmazás sem fedti el azonban előlünk azt a szoros érzelmi kapcsolatot, amely Kiss Lajost munkájának tárgyához, a nevekhez fűzte. Névfejtésait olvasva nemcsak Debrecen utcáin látjuk őt feltűnni, hanem azt is megérezzük belőlük, hogy a helyneveket magyarázva milyen élvezettel időzik a Duna-kanyar hegyei között, s tekint alá gyönyörködve a Kárpátok bérceiről. Írásainak atmoszférája azt a kötődést mutatja, amely mintegy a tárgyához láncolta a szerzőt, otthonossá téve számára a nevek varázslatos világát, s amely ennek révén folyamatos alkotói ösztönzést is adott számára. Élete vége felé így vallott erről: „Évtizedek óta alig múlik el nap anélkül, hogy ne foglalkoznék földrajzi nevek eredetének kutatásával is. A roppant gazdag névanyag szüntelenül kínál érdekesebbnél érdekesebb jelenségeket, amelyek felkeltik kíváncsiságomat, és utánajárásra, vizsgálódásra készítnek.” (2001a: 294).

Kiss Lajos etimológiai szerzőjük erős kritikai érzékenységről is tanúskodnak, amire nagy szükség is volt a rendkívül tarka, színvonalát, tudományos megbízhatóságát tekintve roppant heterogén etimológiai előzményanyag feldolgozásakor éppúgy, mint a sokféle, egymásnak gyakran ellentmondó vélemény és érv szembesítésekor. Magyarázataiban ugyanakkor soha sem törekedett arra, hogy bármely név esetében is kimondja a végleges szót: ezt a magatartást a tudomány szellemétől eleve idegennek tartotta. Etimológiáit nem tekintette lezártak, így az utókor is akkor jár el helyesen, ha az általa javasolt megoldásokat a rá jellemző szigorúsággal és következetességgel vizsgálja. Talán más a véleményünk egyes, általa idegen eredetűnek magyarázott nevekről, s esetleg másként értékeljük a képzőket tartalmazó neveket is, mindez azonban nem érinti a Földrajzi nevek etimológiai szótárának és Kiss Lajos helynévfajtó munkássága egészének értékeit, mivel azok minden kétségen felül állva az ilyen irányú további munkálatoknak a legbiztosabb alapját képezik.

4. Kiss Lajos névkutatói tevékenysége a FNESz munkálatai közben sem korlátozódott csupán a helynévfajtásra: már az 1970-es–80-as években is több ta-

nulmányt tett közzé a nevek szerkezetét, keletkezését és változását érintő kérdésekről (l. pl. 1979b). Ilyen irányú tevékenysége 1988 után, a szótár kiadási munkálatainak közvetlen terhétől megszabadulva – tanulmányok sorában is megmutatkozóan – látványosan felerősödött.

Földrajzi és történettudományi érdeklődéséből következően nagy figyelmet szentelt Györffy György történeti földrajzi munkásságának (ehhez lásd 2001b), akinek műveire névfejtő írásaiban is megalapozott bizalommal támaszkodhatott. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának sorra megjelenő kötetei (Gy. 1–4.) indították Kiss Lajost arra, hogy Melich János és Kniezsa István nyomdokain haladva a legújabb történettudományi ismeretek és a legfrissebb forrásanyag alapján foglalkozzon a Kárpát-medencének a honfoglalást követő nyelvi-etnikai arculatával. Három terjedelmes tanulmányt szentelt e kérdésnek: közülük kettő közvetlenül csatlakozik Györffy munkáihoz (1988 és 1999a), a harmadik pedig a Délvidék nyelvi feltérképezésére vállalkozik (1992).

E dolgozatok értékét nemcsak az adja, hogy tovább árnyalják, finomítják a vizsgált témával kapcsolatos tudományos eredményeket, hanem mintaszerűek abból a szempontból is, hogy megmutatják, milyen módon tudja kiegészíteni egymás eredményeit két, tárgyában hasonló, de módszereiben eltérő tudományág, a nyelvészet és a történettudomány. És érdemes figyelniük arra a magatartásra, tudósi attitűdre is, amely ezekben az írásokban jelen van, s amely megmutatja számunkra, hogyan lehet összeegyeztetni a tudományos igazság keresése által megkövetelt őszinte szókimondást mások eredményeinek és személyének a legmélyebb tiszteletével. Ez a mondhatni határozott udvariasság, amely szinte minden írásában megmutatkozó fontos vonása volt Kiss Lajos alkotói személyiségének, mintául szolgálhat az őt követő tudósnemzedékek számára is.

Az 1990-es évek közepén – talán az akkoriban a millicentenárium kapcsán megélt tudományos és közérdeklődéstől sem függetlenül – Kiss Lajos pályáján felszaporodtak a régi magyar helynevek etimológiai és kronológiai rétegeivel foglalkozó írások. Vizsgálta a régi magyar helynévadás különféle típusait (1996, 1997a) s egy-egy térségben a nevek kontinuitását (1995b, 1997b, c). A kronológiai rétegzettség bemutatására régiségükből adódóan a víznevek a leginkább alkalmasak, ezért Kiss Lajos e körben nemcsak a Felvidék (1994a) és Erdély (1997d) víznévrendszerét elemzi, hanem jóval szélesebb horizontokra is figyelemmel van: akadémiai székfoglaló előadását az európai víznév kutatás legújabb eredményeinek szentelte (2000). A tudományos látókör folyamatos tágítását – ugyanúgy, ahogyan ezt névkutatói pályájának a kezdetén is láttuk – rendkívül fontosnak tartotta, amit nemcsak számos ilyen témájú recenziója jelzett, hanem újabb áttekintése az európai onomasztika legfrissebb eredményeiről is (1989).

Kiss Lajos a helynévfejtő munkássága során felhalmozott gazdag tapasztalatait a Földrajzi nevek nyelvi fejlődése c. munkájában foglalta össze (1995a), amely kézikönyvszerű elrendezésben csaknem félszáz változástípust mutat be,

sokszínű példaanyagon is szemléltetve ezeket. Az elemzett jelenségek többsége hangtani természetű, de akad közöttük bőven alaktani jellegű és a nevek jelentését érintő változás is. E mű fontos lépés a magyar helynevek változástipológiájának kidolgozása felé vezető úton.

Kiss Lajos a FNESz 4. kiadásának megjelenését követően sem hagyott fel a helynévfejtéssel, ez a tevékenység munkásságának mindvégig fontos vonulata maradt. Etimológiáit többnyire egy-egy terület, korszak, névtípus köré csoportosítva bocsátotta közre. Közülük jó néhány megjelent tanulmányainak gyűjteményes köteteiben (1999b, 2004) is. Sajnálatára azonban ezek a FNESz 5. kiadásába (1997) nem kerülhettek be, sőt még a könyvben felfedezett hibák kijavítására sem kapott lehetőséget a szerző. Mindez azonban nem szegte kedvét a munka folytatásában. Gazdag helynév-etimológiai tevékenységének utolsó darabjai azonban már csak halálát követően láthattak napvilágot (2006, 2007, 2008, 2009). A magyar névkutatás jövőbeli fejlődését nagyban segítené és e tudomány szak eredményeinek a népszerűsítését is jól szolgálná, ha a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* a jövőben ezeknek a dolgozatoknak az anyagával gazdagítva jelenhetne meg 6., immár utolsó bővített és javított kiadásban.

5. Kiss Lajos onomasztikai munkássága a magyar névkutatás legkiválóbb teljesítményei közé tartozik. Pályája szervesen illeszkedik ahhoz a vonulathoz, amely a 20. században e tudományterület fő sodrát jelenti, s amelyet Melich János és Kniezsa István neve fémjelez. Hozzájuk hasonlóan Kiss Lajos is a magyarságtörténeti szemléletű szlavisztika művelőjeként került egyre közelebb a magyar nyelv történetének vizsgálatához, azon belül is leginkább a helynevek elemzéséhez. Ezt a szellemi örökséget tudatosan vállalta és vitte tovább. Nagy elődeinek alakját tudománytörténeti portrék egész sorozatában mutatta be (Melichről pl. 1995c, Kniezsáról pl. 1968 és 1994b), a Kniezsa István iránti különleges tiszteletét pedig azzal is jelezte, hogy szorgalmazta mestere legfontosabb névtudományi műveinek újrakiadását, és ezeket a közönség elé is bocsátotta (Kniezsa 1938/2000, 1943–44/2001 és 2003 – mindhárom Kiss Lajos előszavával). Melich, illetve Kniezsa a 20. század első két harmadának időszakában az onomasztika magyarországi művelését alapjaiban meghatározó, nagy formátumú alakjai voltak e tudományterületnek. A stafétabotot tőlük átvéve – amit szinte szó szerint érthetünk, hiszen Kiss Lajos első névtani tárgyú dolgozata 1966-ban, a Kniezsa halálát követő évben jelent meg – ünnepeltünk a 20. század utolsó harmadának egyik legnagyobb hatású helynévkutatójaként fejlesztette tovább a magyar onomasztikát, nagyban hozzájárulva e tudomány szak hazai és nemzetközi elismertségének és hírnevének az öregbítéséhez. Külön érdeme, hogy a helynév-etimológia területén valóban monumentális, időtálló művet alkotott.

Nem ritka a tudományban, hogy az ilyen nagyszabású és nagy hatású munkák nyomán – éppen annak következtében, hogy az eredményei szinte meghaladha-



tatlannak tűnnek a kortársak számára – az adott tudományterületen némileg megtorpannak a kutatások. Kiss Lajos tudományos eredményeinek jogos tisztelete is okozhat efféle tétováságot bennünk, akik őt és más nagy elődöket követünk ezen a pályán. De biztassuk magunkat az ő szavaival, amelyek szerint „a földrajzi nevek eredetének vizsgálata, mint a valóság egyre tökéletesebb megismerésére irányuló tudományos tevékenység általában, soha le nem zárulhat, be nem fejeződhet” (1974: 166).

### Irodalom

- EtSz = Gombocz Zoltán–Melich János (1914–1944), Magyar etymologiai szótár I–II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- FNESz<sup>1</sup> = Kiss Lajos (1978), Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FNESz<sup>4</sup> = Kiss Lajos (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gy. 1–4. = Györffy György (1963–1998), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1979), A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról. MNy 75: 297–305.
- Kiss Lajos (1964), Monográfia a cseh családnevekről. MNy 60: 122–125.
- Kiss Lajos (1966), Névtudományi folyóiratok. MNy 62: 361–373.
- Kiss Lajos (1967a), Słownik staropolskich nazw osobowych. Nyr 62: 79–80.
- Kiss Lajos (1967b), Zala megye földrajzi nevei. Studia Slavica 13: 155–158.
- Kiss Lajos (1968), Kniezsa István. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kiss Lajos (1969), Az újabb szláv víznév kutatás. NyK. 71: 165–176.
- Kiss Lajos (1970a), Az európai névtudomány fontosabb eredményei. NytudÉrt. 70: 16–26.
- Kiss Lajos (1970b), A Földrajzi nevek etimológiai szótárának tervezete. Nyr 94: 334–344.
- Kiss Lajos (1973), Mutatvány a Földrajzi nevek etimológiai szótárából. Nyr 97: 81–90.
- Kiss Lajos (1974), Hol tart a *Hortobágy* név etimológiájának vizsgálata? Műveltség és hagyomány 15–16: 21–30. Újra: Kiss Lajos 1999a: 160–167.
- Kiss Lajos (1977), *Naszály* és *Nagy-szál*. Nyr 101: 102–104.
- Kiss Lajos (1979a), Székelyföldi víz- és helységnevek. Nyr 103: 468–472.
- Kiss Lajos (1979b), Tautologisches slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie. Studia Slavica 25: 231–239.
- Kiss Lajos (1981a), Szilágysági hegynevek. Nyr 105: 97–101.
- Kiss Lajos (1981b), Szilágysági helységnevek. Nyr 105: 354–361.
- Kiss Lajos (1982a), Régi földrajzi nevek, régi térképek. Nyr 106: 477–483.
- Kiss Lajos (1982b), Különös földrajzi nevek. Nyr 106: 219–233.
- Kiss Lajos (1984a), Fenőkővel kapcsolatos földrajzi nevek. Nyr 108: 236–240.
- Kiss Lajos (1984b), *Mátra*. Nyr 108: 98–100.

- Kiss Lajos (1984c), *Hernád*. Nyr 108: 100–101.
- Kiss Lajos (1985), Újonnan községgé alakított településeink. Sátorhely és Szárliget. Nyr 109: 243–245.
- Kiss Lajos (1986), Magyar–szlovák helységnév-magyarázatok. Nyr 110: 489–499.
- Kiss Lajos (1987a), Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl. Nyr 111: 215–233.
- Kiss Lajos (1987b), Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. MNy 83: 331–345.
- Kiss Lajos (1988), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. MNy 84: 129–155.
- Kiss Lajos (1989), Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede. MNyTK. 183: 18–31.
- Kiss Lajos (1991), Visszapillantás. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), Nyelvészetről – egyes szám első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 135–144.
- Kiss Lajos (1992), A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. MNy 88: 410–421.
- Kiss Lajos (1994a), A Felvidék víznevei. MNy 90: 1–19.
- Kiss Lajos (1994b), Kniezsa István. A múlt magyar tudósai. Budapest.
- Kiss Lajos (1995a), Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. sz. Budapest
- Kiss Lajos (1995b), Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon. MNy 91: 192–194.
- Kiss Lajos (1995c), Melich János. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. Nyr 120: 440–450.
- Kiss Lajos (1997a), Korai magyar helységnévtípusok. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.) 1997: 177–185.
- Kiss Lajos (1997b), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.) 1997: 187–197.
- Kiss Lajos (1997c), Hegynevek a történelmi Magyarországon. MNy 93: 154–168.
- Kiss Lajos (1997d), Erdély vízneveinek rétegződése. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.) 1997: 199–210.
- Kiss Lajos (1999a), Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. MNy 95: 9–25.
- Kiss Lajos (1999b), Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Kiss Lajos (2000), Az új európai víznév kutatás. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest.
- Kiss Lajos (2001a), Helynévfejtések és etimológiai felülvizsgálatok. MNy 97: 294–303.
- Kiss Lajos (2001b), Györffy György halálára. MNy 97: 251–252.
- Kiss Lajos (2004), Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Lajos (2006), Helynévmagyarázatok. MNy 102: 235–248, 370–378, 495–505.
- Kiss Lajos (2007), Helynévmagyarázatok. MNy 103: 111–116, 246–249, 370–375, 508–510.

- Kiss Lajos (2008), Helynévmagyarázatok. MNy 104: 104–107, 242–245, 372–374, 501–504.
- Kiss Lajos (2009), Helynévmagyarázatok. MNy 105: 107–113.
- Kiss Lajos – (Papp László) (1961), Józef Staszewski, Słownik geograficzny. Warszawa, 1959. Studia Slavica 7: 243–263.
- Kniezsa István (1938/2000), Magyarország népei a XI. században. – Kiss Lajos bevezető tanulmányával: Kniezsa István, a helynévkutató és településtörténész. I–VIII. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István (1943–44/2001), Keletmagyarország helynevei. – Kiss Lajos bevezető tanulmányával: Kniezsa István tanulmánya Erdély helyneveinek nyelvi eredetéről. VIII–XVII. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István (2003), Helynév- és családnévvizsgálatok. – Kiss Lajos bevezető tanulmányával: Kniezsa István és a történeti névtan. 13–28. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Kovács László – Veszprémy László (szerk.) (1997), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest.
- SzófSz = Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar egyetemi nyomda, Budapest. Újabb kiadások: Trezor Kiadó, Budapest, 1991, 1994<sup>2</sup>.
- TESz = Benkő Loránd (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

## PUSZTAI FERENC

### **Kiss Lajos és az értelmező szótár**

Önálló értelmező szótári munka ugyan nem kapcsolódik Kiss Lajos nevéhez, de aligha kell bizonygatni, hogy az egész pályáját átszövő gazdag lexikográfiai munkálkodásának az értelmező típusú szótár szerves része volt. Sőt túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az értelmező szótárak írását mindig is a magyar lexikográfia elsőrendű és folyamatosan végzendő feladatának tekintette. Különböző módon öt, más-más mértékben értelmező jellegű szótárhoz kapcsolódik Kiss Lajos neve: A magyar nyelv értelmező szótárához, az 1972-ben megjelent értelmező kézisótárhoz, az Új magyar tájszótárhoz, a Kéziszótár 2003. évi átdolgozott és bővített kiadásához és A magyar nyelv nagyszótárához. Közülük hármát is kiemelt a 75. születésnapot köszöntő kötet „Szótárszerkesztői tevékenység” címszó alatt (Kiss Gábor – Zaicz Gábor szerk. 1997: 498).

Időrendben első A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz). Ebben Kiss Lajos – O. Nagy Gáborral együttműködve, a szótár belső munkatársaként – az értelmezett szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok, közmondások egységesítésével foglalkozott. Az idézett és sikeresen elvégzett feladat leírásából kulcsszóként természetesen az egységesítés emelendő ki. Sokszor volt alkalmam hallani tőle Országh Lászlót emlegető, őt lexikográfiai példaként méltató szavakat. Országh érdemét abban látta, hogy európai mintákhoz igazítva megtervezte és végrehajtotta a magyar lexikográfia fordulatát. Ezzel a művével – mondta Kiss Lajos – olyan máig ható szótári mintát teremtett, amely nemcsak hiánypótló rangú teljesítmény, de a huszadik század követelményeihez igazodó példa is. Ami a hiányt illeti, Kiss Lajos emlékeztetett arra, hogy a „hétkötetes ÉrtSz készítésekor a legfrissebb használható lexikon a harmincas évek végén megjelent Új Idők Lexikona volt” (Kiss 2004: 263). Ható tényezőként pedig mindenekelőtt az emelendő ki, hogy ez a terjedelmes magyar értelmező szótár két irányban is kitágította a források körét: egyrészt a mai magyar köznyelv múltjába, a köznyelv jól dokumentálható, sőt érezhetően eleven (vagy legalábbis meg-megelevenedő) gyökérzetéig, másrészt a huszadik század első felének még szótároztalan anyagáig. Emellett valóban mintaértékű a minősítési rendszer árnyaltsága, az értelmezések korrekt jelentéstagolása, az ún. főjelentések és az árnyalatok megkülönböztetése és sorrendje – és így tovább.

Mindezt sokszor hallhattam Kiss Lajostól, gyakori, pontosabban az évek múlásával egyre gyakoribb beszélgetéseinkben. Ezekre – sorsom kedvezéséből – azért volt alkalom, mert több éven át szobatársa lehettem a Nyelvtudományi Intézetben. Nyílt szavú, szabatos véleményét a legkülönbözőbb szakmai kérdésekről már kapcsolatunk kezdetén, a TESz induló munkálatainak idejétől tapasztalhattam – én is. Ott, a hatvanas évek elején szócikkeim lektoraként ismerhettem meg nemcsak a karakteres, de meggyőződésem szerint egyértelműen tanári habitusú egyéniségét. Sokszor olvashattam az íróasztalomra (pontosabban egyfiókosnyi fél asztalomra) tett lektori megjegyzéseit ezzel a cédulára írt üzenettel: „Keress meg!”. Hívott, mert nem elégedett meg a dolgozatjavítással. Mondom, tanár volt. Sokszor figyelmeztetett az etimológiai részt megelőző szótörténeti adatok értelmezésének a megfogalmazására, a következetességre, sőt nem egy tekintetben a célszerű formulázásra. Példaként, mintaként ilyenkor is sűrűn ajánlotta a hétkötetes értelmező szótár egy-egy megoldását. (Tudjuk, hogy a formalizálható értelmezésekre maga is törekedett: a Földrajzi nevek etimológiai szótárában is hamar kirajzolódik előttünk a tömören megfogalmazott értelmezések típuslajstroma.) Szövegezési igényességét két kisebb adalékkal is érzékeltethetem. Ezek az ÚMTSz kéziratához készült (szakcikk igényességű) lektori jelentéseinek publikált részleteiként olvashatók. Az egyik: „A *stb.*-nek csak akkor van létjogosultsága, ha nem egyetlenegy megjelölés árválkodik előtte”; és a másik: „Az értel-

mezésből törölném az »ún.« rövidítést. Ez feleslegesen pontoskodóvá, modoros-sá teszi a szöveget” (Vitányi 1997: 455).

A Kéziszótár 1972-re elkészült alapváltozatában Kiss Lajos dolgozta ki az etimológiai tájékoztatás rendszerét, és ő szerkesztette egységes egészé az elkészített eredetmagyarázatokat. Ezt a rendszert (beleértve a magyarázatok tömör léptékét is) a Kéziszótár átdolgozott változatában is megtartottuk. A fordulatot hozó két szótárról, a hétkötetesről és a kézisótárról közös nyomatékkal szolt a magyar nyomtatott szótárak történetét bemutató kiállítást megnyitó beszédében, 1998. novemberében: „Még az én gimnazista éveimben, az 1930-as években is a »szótár« mindenekelőtt Burián János latin szótárát vagy Kelemen Béla német szótárát juttatta a magyarul beszélők eszébe. Csak kevesen tudtak, hallottak arról, hogy az igényes nyelvhasználat leghatásosabb segédeszköze az egynyelvű értelmező szótár. A helyzet csak akkor változott meg, amikor 1959 és 1960 között napvilágot látott A magyar nyelv értelmező szótára hét kötetben és a Magyar értelmező kézisótár (1972). Ezek a hatalmas példányszámban közkézen forgó szótári művek tartósan bevitték a köztudatba az egynyelvű, értelmező szótárak fogalmát, és rászoktatták használatukra az igényes tollforgatókat, akik ma már meg sem tudnának lenni nélkülük” (Kiss 2004: 324). Hosszabban idéztem szavait, mert tanúsíthatom, hogy a Kéziszótár átdolgozása idején a föl-fölszikkázó, számos vitában mindig erős nyomatékkal bizonygatta, hogy az értelmező szótárak ügye nem belső ügye a nyelvtudománynak, de még a lexikográfiának sem. Ahogy most is idéztem: a köztudat ügye. Közügy.

E két értelmező szótár megjelenése természetesen azt az igényt is fölérősítette, hogy gondozásukat, gyorsabb ütemű megjelentetésüket folyamatos kötelezettségnek, azaz folyamatos lexikográfiai programnak tekintsük. A Kéziszótár átdolgozása, 2003. évi megjelenése ennek a felismert, a rendszerváltással nyomatékossított törekvésnek a jele. Kiss Lajosnak ebben betöltött szerepéről az Előszóban csak röviden szoltam. „A feladatot halaszthatatlanná a rendszerváltás tette. 1992-ben először az az elképzelés fogalmazódott meg, hogy el kellene készíteni A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz) mint a közelmúlt történeti szótára című tanulmányt vagy tanulmánysorozatot. A Nyelvtudományi Intézet Lexikográfiai Osztálya akkori vezetőjének, Kiss Lajosnak célratörőbb javaslatára azonban az ÉKsz megújításának, átdolgozásának a munkálatai kezdődtek meg” (ÉKsz<sup>2</sup>: V).

Mostani emlékülésünk illő alkalom arra, hogy az egykori tájékoztatásomat kibővítssem. A történet a Magyar Nyelv szerkesztőségi ülésén kezdődött. Ott hoztam szóba az engem akkoriban, a 90-es évek legelején ugyancsak foglalkoztató kérdést, a már nyilvánvaló és a várható lexikai, frazeológiai, szóhangulati változások, változási tendenciák regisztrálásának és tanulmányozásának kérdéskörét. Javaslatom indítéka az a tény volt, hogy a múltba messzebb visszanyúló hétkötetes értelmező szótárban a különbségek markánsabban mutatkoztak meg,

és így dokumentálabb erejük voltak. Ennek az elképzelésnek Kiss Lajos természetesen nem azért mondott ellent, mintha vitatandónak tartotta volna a szükségességét vagy akárcsak a lehetőségét. A sürgetővé vált igénynek megfelelőbb, mert átfogóbb léptékben is gyorsabban elkészíthető kéziszótári átdolgozást kezdeményezett. Kiss Lajosra jellemző a folytatás is. A szerkesztőségi ülés után megkért arra, hogy gondoljam végig ezt az átdolgozási lehetőséget, s írjam le tömören az elképzelésemet. Nem tudom, hogy a tervezetet kikkel véleményeztette, csak azt árulta el, hogy utoljára Kovalovszky Miklós mondott rá bátorító igent. A következő lépésben azt kérte, készítsem el egy kisebb betű átdolgozását. Az N betűt választottam. Ezúttal is csak azt tudtam meg, hogy a véleményt mondók között Bakos Ferenc biztosan ott volt, mert Bakos nekem is borítékolta támogató álláspontját.

Annak igazolására, hogy az általa sokszorosan méltatott Országh szerkesztette értelmező szótár szerinte is forráskritikával hasznosítandó, azt a példát idézhetjük, amelyet a Nagyszótár szócikkírói előtt álló „újszerű [!] nehézségekről” szóló rövid írásában mutatott fel 1997. őszén. „Az agyonideologizált értelmezések méregfogát ki kell húzni. Elrettentő példa az ÉrtSz-ből (1960): **jótekonny** (*szoc e*) <Kizsákmányoló társadalomban> emberbaráti és vallásos jelszavak hangoztatásával és a gyökeres társadalmi változás szükségességének elkendőzésére az általa kiválasztott »szegényeknek« megalázó módon adományokat juttató <jobb módú személy v. ilyenekből álló egyesület>” (Kiss 2004: 263). Az első ÉKsz értelmezésében – „szegényeknek (könyör)adományokat gyűjtő és juttató” – már csak a *könyöradomány* kifogásolható”. Az ÉKsz<sup>2</sup> már zárójellel sem alkalmazta a *könyör*- előtagot (ahogy az első Kéziszótár) az alapjelentés értelmezésében: „A rászorulóknak, bajbajutottaknak adományokat gyűjtő és juttató”.

A szókészleteti változások hiteles lexikográfiai rögzítésének gondja az elmúlt évszázadban egyre fontosabbnak és nem egy tekintetben egyre súlyosabbnak bizonyult. Tudniillik nemcsak a változásokkal felgyülemlett szavak növekvő mértéke, hanem a változások markánsabban kirajzolódó vagy el-elmozduló határa, sőt fölgyorsult üteme is sajátos lexikográfiai válaszokat igényelt. Az alapgondról nyilvánosan legelőször 1993. tavaszán, az Egyetemi Anyanyelvi Napok című rendezvényen szóltam: „Századunkban többször következett be olyan politikai változás, rendszerváltás, amely a szókészletben azonnal tükröződött, sőt tükröződni kívánt. Bizonyos szavak (jelentések és szóhangulatok) annyira jellegzetesek, „rendszerspecifikusak” (bocsánat), hogy a fordulatot hozó politikai változáskor az ő váltásukra, az ő leváltásukra is sor kerül – szinte zászlócsereként. [...] A századnak nincs olyan nemzedéke, mely ne élt volna át legalább egyet a rendszerváltásokból. Mindannyian ismerünk ezért legalább egy réteget a politikai okból kiszorult, hogy ne mondjam „kitelepített” szavakból. [...] Neveléses következménye a többszörös váltásnak, hogy a szavak, kifejezések egy része, egy jellegzetes része a szó szoros értelmében végighullámszik a századon: lebu-

kik, aztán újra felbukkan; mint a *tőzsde*, a *polgármester*, a *tanácsos*, a *tárca nélküli miniszter* vagy általános megszólító szerepében az *uram*, az *asszonyom*” (Pusztai 1993: 20–21).

Az évszámokat azért idéztem fel, mert ezek az évek voltak az új Kéziszótár előkészítésének kezdő esztendei. Az idézett körülmények között tehát elháríthatatlan, bár a tényleges szócikkírást ugyancsak lassító kötelezettség lett számunkra új, – ahogy mondani szoktuk – szótárérett szavaknak mintaanyagba gyűjtése. Kiss Lajosra e tekintetben is támaszra találtunk. A gyorsabb tempót igénylő, sőt sürgető számonkérések alkalmával megfogalmazott érvelő védelme nagy biztonságot, hisztériamentes munka-, azaz műhelylégkört tartott fenn, garantált számkra és időt adott a hiányzó, de már eleven használatú szavak szótári előjegyzésére. Az efféle gyűjtőmunka ösztönzésére Kiss Lajos határozottan egyetértett azzal is, hogy friss gyűjtésünkből a bővített Kéziszótárba be nem került adatokat is közlétegyük. Az Új szavak, új jelentések 1997-ből című adattár – mint ismeretes – pusztai adattár, mert csak szöveggörnyezetes adatokat közöl. Az Édes Anyanyelvünk hamarosan önálló (már jelentéseket is társító), azóta is élő rovatot nyitott, Mínya Károlynak köszönhetően pedig új gyűjtemények is megjelentek, sőt ő már elméleti igénnyel is foglalkozott és foglalkozik ezzel a napjainkban oly fontosá vált szócsoporttal.

A meglett és regisztrált új szavaknak és a szótárba felveendő (vagy akár csak felvehető) szótáréretteknak problémájáról sokat lehet beszélni, de eleget még ma sem. Sőt. Az internetnek, a digitális szövegtáraknak megjelenésével lettek igazán nyomatékosak, visszhangosak az általam már 1993-ban is tényként kimondott szavak: „Robbanás erejű, sőt robbanás tempójú változások következtek be a szöveggörnyezetben, -továbbításban, -sokszorozásban, s nem utolsósorban a szövegmenyiségben. Szende Tamás [1979-ben] szóözönről [...], Török Endre [1990-ben] – Pilinszky-émlékezésében – a szavak vízözönéről beszél” (Pusztai 1993: 21). Ahogy az egykori állapotrajz ma is térképünk lehet, akként a szótárérettség dilemmája szempontjából az állapotrajzból való következtetés is ismerősnek bizonyul. Akkor így fogalmaztam: „a szövegáradat nyelvi szempontból is lehet a bőség zavara; tudniillik mindent »ömlesztve« kínál nyelvi mintaként” (uo. 22). Egy egyszerű, alkalmi példával érzékeltetve az adattárazott és a végül szótárba került szavak arányát: az Új szavak, új jelentések 1997-ből 116 a-betűs címszavából hat került be A magyar nyelv nagyszótárába, az *adócsomag*, az *adófelajánlás*, az *adórendőrség*, az *agrarium*, az *atomvonat* és az *autópályamatrixa*. Kiss Lajos egykori figyelmeztetésére is emlékezve ez a gond, a szótárba emelés (akár csak munkahipotézisként kidolgozott, alkalmazott) kritériumskálája a jelenkori magyar nyelv szövegmenyisége, szövegáradata szempontjából megnövekedett jelentőségű lexikográfiai követelmény. Aligha kétséges, hogy nem elegendő a rostálandó adattömeget éles szemmel elemezni, hanem mindenekelőtt az új szavakra napjainkban már meghozott szótári döntéseket kell

vizsgálatba vonni és a kritériumokat ezek alapján meghatározni és alkalmanként módosítani, pontosabbá tenni.

A Kéziszótár műhelyproblémái sorában Kiss Lajossal a legtöbbet a minősítéssokról beszéltünk, pontosabban a kérdéseim többnyire ilyen természetűek voltak. A Kéziszótár több szempontból lexikográfiai határvonalon állt, készült. Részben (de csak részben) már alkalmaztuk a digitális technika lehetőségeit, illetve (és főként) a szókészleti rétegződés új szemléletének és új leírásainak is a közegében s vonzásában dolgoztunk. Ez utóbbiak közül csak példaként emelem ki a régi szavak, jelentések minősítését, valamint az új minősítések közül a *trágár* és a *szleng* kategóriáját. Az nem volt vitatott és még csak finomítást sem igényelt, hogy a szinkroniánkhöz mért *elav*, *rég* és *ritk* (értsd már ritka) hármasság és fokozatosság megtartandó. A gond (és számomra továbbra is kérdéseket rejtő gond) az volt, hogy főként a *rég* (de esetenként az *elav*) mellett milyen más minősítés szerepeljen, és az, hogy ez a kiegészítő minősítés a mai nyelvi jelleget vagy az egykorit, illetőleg valamilyen módon mindkettőt jelölje – vagy legalábbis (mondom ma is békülékenyen) érzékeltesse. Ez a kérdés kettőnk között sajnos kérdés maradt. A *trágár* minősítéssel nem volt vitánk. Annál inkább feltűnő volt a közvélemény (főként az újságírók kalauzolta közvélemény) számára. Kiss Lajos kezdettől helyeselte alapelvünket: a *trágár* felvételével, a trágárnak minősítéssel azt fejezzük ki, hogy hiába él és virul tömegesen egy-egy ilyen szó vagy kifejezés, azért az, aminek nevezzük: trágár. A *szleng* azonban szakszói felbukkanása óta erőteljesen foglalkoztatott engem is. Értelmezési és alkalmazási gondjával egyaránt. Köztudott, hogy az átdolgozott Kéziszótárba nem vettük fel minősítésként. Tény, hogy különösebb belső viták nélkül döntöttünk így. Természetesen nem azért, mert biztosak voltunk álláspontunkban. A szaporodó szlengszótárak és értelmezések hatására Kiss Lajosnak többszörösen, szinte folyamatosan megvallottam, érzékeltetem bizonytalankodásomat. Ennek az volt a fő oka, hogy nem volt világos számomra, hogy mi is a szókészleti új a *szleng* kategóriájában. Ha maga a megnevezés új, tehát lényegében átnevezése eddigi minősítéseknek (például az argónak, zsargonnak, durvának stb.), akkor az eddigi csoportokon belül milyen szempontok szerint húzzuk meg a határt? Ha új szókészleti réteg, akkor mikortól tekintendő annak, illetve mik a jellegzetességei, megkülönböztető jegyei? Mint ismeretes, azóta az ÉrtSz+ és a Nszt is felvette a minősítései közé és számos szlengszótár jelent meg. Ezek publikált anyaga alapján ma úgy látom, hogy a magyar szókészletben *szleng*nek nevezett szókészleti réteg a köznyelvi *bizalmas* és a csoportnyelvi *argó* között helyezhető el. Továbbra is tarka kép rajzolódik azonban ki a szleng besorolásában – a többi csoport- vagy rétegnyelvhez való viszonyt tekintve. Ismerjük például Szabó Edina magyar börtönszleng szótárát (Szabó 2008), amelyben szép számban találunk a börtön világán kívül is használt, olykor széles körben ismert szleng szavakat. Tehát börtönszleng (egybeírva) vagy szleng a börtönben? Az Életünk című folyóiratban Ba-



lázs Géza egy kiskőrösi fiatalembert idéz fel, akitől nyolc évvel ezelőtt hallotta a kőrianyu szót a keresztanyáról szólva, „mélyen megfogott a nyelvjárás és a mai változó nyelv, szleng keveredése” (Balázs 2012: 49). Később Balázs Géza blogból, internetes naplójából idéz seregnyi szleng példát. Egy csoportjukat így vezeti be: „A távolabbi rokonokat sem kíméli a nyelvjárási szleng” (uo.). Előbb tehát nyelvjárás és szleng keveredése, majd nyelvjárási szleng. Eszerint keveredhet két nyelvváltozat, például a nyelvjárás és a szleng, illetve egy nyelvváltozatnak például a nyelvjárásnak lehet szlengje is. Balázs Géza végül ezt írja: „Kicsit úgy állok itt e mélységes mély szóbánya előtt, mint a falusi bácsi Pesten az állatkertben, amikor megpillantja a zsiráfot: No hát ilyen állat nincs!” (uo. 50). Hát, ha nem is állunk ennyire ámulva-bámulva a szleng kategóriája előtt, de tisztázni valónk még akad nekünk is.

Tisztelt Emlékezés! A mostani megszólalásomra készülve óhatatlanul eszembe jutott az első, 2004. február 10-én tartott emlékezés. Akkori szavaimból a záró kezdés néhány sorát idézem fel. „Sokan tudják, hogy Kiss Lajosnak mennyire szívügye volt az elakadt Nagyszótár. Egyszer – akasztófahumornak szánva – azt mondtam neki, hogy akár műemléknek is nyilváníthatnánk ezt a cédulákban lapuló művet, beleillenék várromjaink sorába. Nem örült neki. Ahogy nem örült a Nagyszótár [időbeli] zsugorításának sem, beleértve az én buzgólkodásomat is ebben. Ezt onnan tudom, hogy hallgatott róla. Mindkét Kéziszótárunk *hallgatás* szócikkének azonos az első példamondata: »A hallgatás is felelet!«. Igaz. Meghallottam, megértettem az övét is” (Pusztai 2004: 236). Kiss Lajos emléke előtt ismét fejet hajtva az idézett részlethez odaillesztek egy hozzáillő darabot. Az akkor emlékezésen ott volt a felesége, Fehértói Katalin és unokája is. Búcsúzkodóban elmondták: jól érzékeltem, ők is ismerték a tanár úrnak ezt a beszédes hallgatását. Megvallom, nekem sokáig gondot okozott a miért. Ma már tudni vélem a választ. A feszültséget okozó ügyet, témát, a vitát lezártak tekintette, mert nem látott esélyt további érvek, tények bevetésére. Akkor pontot kell tenni. Éppen a vitatott, de fontos ügy, érdek, cél miatt. Lesz gond, teendő elég. Amikor leírtam ezeket a sorokat, villant eszembe, de hát valami efféle mocoroghatott bennem már 2004 tavaszán is, hiszen Veres Péternek a közemlékezetben megőrzött utolsó mondatát is felidéztem: „Csak a szekér menjen”. Ennél többet most sem mondhatok, most sem kívánhatok.

### Irodalom

Balázs Géza (2012), *Élet és nyelv*. *Életünk* 50: 46–52.

ÉKsz = Juhász József (szerk.) (1972), *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ÉKsz<sup>2</sup> = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- ÉrtSz = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.) (1997), Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kiss Lajos (2004), Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (1993), A nyelv változását (fejlődését és zavarait) meghatározó tényezők századunkban. In: A köznyelviség problémái a magyarban. Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest.
- Pusztai Ferenc (2004), Lexikográfiai kötöttségek és lehetőségek. NyK 102: 231–236.
- Szabó Edina (2008), A magyar börtönszleng szótára. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Vitányi Borbála (1997): A lektor szemüvegén át. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor 1997: 453–457.

## ZOLTÁN ANDRÁS

### **Kiss Lajos, a szlavista**

0. Kiss Lajos egész tudományos életművét végigkísérte a szlavisztika, hiszen mind etimológiai, mind azon belül névtani, mind pedig lexikográfiai munkásságának jelentős része szlavisztikai vonatkozású. Az előzetesen egyeztetett témafelosztásnak megfelelően én azokat a munkáit emelem ki, amelyek a nemzetközi szlavisztika szempontjából is fontosak, illetve megpróbálom ismertetni néhány szlavisztikai szakkérdésben képviselt álláspontját. Végül pedig egy friss szláv–magyar etimológia rövid bemutatásával szeretnék tisztelegni emléke előtt.

Kiss Lajos egész életében magyar érdekű szlavisztikát művelt, munkássága ékes bizonyítéka annak, hogy a szlavisztika nemcsak a szláv országokban, hanem Magyarországon is nemzeti tudomány, nélküle sem a magyar nyelvre vonatkozó etimológiai, sem a névtani kutatások eredményesen nem végezhetők. Ugyanakkor a szlavisztika révén a magyar nyelvtörténet is forrásul szolgál a szlavisztika számára is, hiszen régi szláv jövevényszavaink olyan információkat hordoznak a Kárpát-medencében egykor élt, de a magyarság által teljesen asszimilált szlávok nyelvéről, amelyek egykorú nyelvemlékek hiányában máshonnan nem nyerhetők.

1. Kiss Lajosnak a szlavisztikai vonatkozású nagyobb munkái közül csak egy nem kimondottan hungarocentrikus, mégpedig kéziratban maradt terjedelmes kandidátusi disszertációja. Az 1960-ban megvédett kétkötetes értekezés címe: „A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben” (Kiss 1960a). Ennek első része a „Nyelvészeti feldolgozás” (226 oldal), második része pedig a „Szótár” (436 oldal), vagyis az egész mű terjedelme 662 gépelt oldal. A hatalmas műnek csupán egy 12 lapos kivonata jelent meg nyomtatásban (Kiss 1960b). Kiss Lajos értekezése aspirantúra keretében készült, témavezetője Hadrovics László volt, aki egy késői köszöntőben azt írta, hogy „egy ilyen dolgozatnak nyomtatott formában való megjelentetésére ebben az időben még nem volt remény” (Hadrovics 1997: 10). Feltűnő, hogy Kiss Lajos az említett „tételeken” kívül egyetlen tanulmányt sem publikált kandidátusi disszertációja témaköréből, amiből arra lehet következtetni, hogy ő maga talán mégsem mondott le arról, hogy művét önálló könyvként publikálja. Erre mégsem került mindeddig sor, ami véleményem szerint rendkívül sajnálatos.

A témát Hadrovics Lászlótól kapta, akit a horvát és szerb irodalmi nyelvben keletkezett úgynevezett postverbális foglalkoztattak, vagyis a szláv igékből képző nélkül, elvonással alkotott főnevek, amilyen például a német *Ausflug* mintájára alkotott horvát és szerb *izlet* 'kirándulás', tkp. 'kirepülés' (Hadrovics 1997: 10). Kiss Lajos az oroszban vizsgálta ezt a képzési típust, mégpedig az akkor rendelkezésre álló összes orosz szótár anyagát figyelembe véve Sreznevskijnek a 11–15. századi keleti szláv és orosz egyházi szláv nyelvemlékek anyagát feldolgozó szótárától (1893–1903) kezdve az Ušakov szerkesztette orosz értelmező szótárig (1935–1940). Megjegyzendő, hogy Kiss Lajos az orosz szóképzésnek ezt a jellegzetes módját széles szlavisztikai kontextusban tárgyalja, s mivel ez a lényegében még az indoeurópai alapnyelvből örökölt szóképzési mód az összes szláv nyelvben megvan, műve nemcsak az orosz, hanem minden szláv nyelv szóképzési rendszere szempontjából is sok tanulsággal szolgál.

A disszertáció publikálásának elmaradása a szláv mellett nagy kárt okozott a magyar nyelvudománynak is. Ebben az alapvetően orosz nyelvészeti műben ugyanis Kiss Lajos mindig utal Kniezsa István *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* (1955) című etimológiai szótárára, amikor egy az oroszban is meglévő postverbális valamely szláv előzménye a magyar nyelvbe is átkerült. Ha Kiss Lajos e munkájának eredményei alapismeret szintjén beépültek volna a magyar nyelvudományba, akkor a legújabb, a nagyközönségnek szánt magyar etimológiai szótárban nem olvasnánk olyasmit, hogy *abroncs*, *abrosz*, *akó*, *izgága*, *ösz-tőke*, *pagony*, *parlag*, *patak*, *patkó*, *poroszló*, *posztó* szavaink szláv előzményei „igekötős főnevek” lettek volna (vö. Zoltán 2007). Kiss Lajos világosan megmondja: „A képzés módját tekintve az orosz nyelvben (de a többi szláv nyelvben is) igen nagy számban előforduló *výstrel* 'lövés', *dogovór* 'szerződés', *prizýv* 'felhívás', *osmótr* 'vizsgálat', *prichód* 'megérkezés' stb. főneveket a megfelelő

*vystrelját'* 'kilő', *dogovorít'sja* 'megegyezik', *prizyvát'* 'felhív', *osmotrét'* 'megvizsgál', *prichodít'* 'megjön' stb. igékből elvonás (oroszul »obratnoe slovoobrazovanie«, németül »retrograde Ableitung«, franciául »régression«) útján keletkezett postverbáléknak foghatjuk fel" (Kiss 1960a 1: 5–6), ráadásul fenti szláv jövevényszavaink orosz megfelelői közül a szótári részben részletesen kifejtve ott vannak a következők: *zalóg* (2: 85), *izgága* (2:119), *obrús* (2: 194), *okón* (2: 204), *perelóg* (2: 247), *podkóva* (2: 270), *postáv* (2: 301), *potók* (2: 304), *prístav* (2: 356; Kiss Lajosnál mindig transliterálva, de az orosz ábécé sorrendjében). Úgy gondolom, hogy a MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött gépelt másodpéldány végleges kifakulása előtt megérdemelné, hogy legalább egy digitalizált másolat készüljön belőle, amelyet a szakmai közönség szélesebb körben is használhatna.

2. A diszsertáción kívül Kiss Lajos később is többször megnyilatkozott szlavisztikai kérdésekben, főleg szláv eredetű magyar szavak szláv előzményének további etimológiáját illetően. Ezekkel – például a *karácsony* vagy az *ablak* szláv előzményét illetően – többször vitában álltam vele. A *karácsony* esetében ő a Melich Jánostól (1908) származó és T. Ostojic (1910) német nyelvű ismertetése nyomán több jelentős külföldi szlavista (Vasmer 1: 633, Trubačev szerk. 11: 57) által is átvett etimológiát próbálta védeni, amely szerint a magyarba átvett délszláv *\*kračunъ* előzménye egy ósszláv *\*korčunъ* lett volna, amely a *\*korčiti* 'lép' ige *\*-unъ* képzős főnévi származéka lenne, vagyis valamiféle 'lépő, átlépő nap', ami a téli napfordulóra vonatkozott volna. Ennek súlyos szóképzési akadályai vannak, amelyekre Kiss Lajos (1957) megoldást próbált találni. A délszláv *\*kračunъ* újabb, albán jövevényszóként magyarázó etimológiájával kapcsolatban, amelyet én próbáltam népszerűsíteni (vö. Zoltán 1991), ő már nem foglalt állást. Az *ablak* szóval kapcsolatban általa felvetett új szlovén etimológiával (Kiss 1992) szemben én a hagyományos álláspontot védtem, noha az ablak háromféle szláv etimológiája közül az egyik sem hibátlan (vö. Zoltán 2007: 209–210).

Felkérésre készült Néhány szlavisztikai műsőről (ósszláv nyelv, egyházi szláv nyelv, óorosz nyelv) című írása (Kiss 1994), amely a Magyar Őstörténeti Bizottság ülésén hangzott el. E kulcsfogalmak magyarázatában Kiss Lajos Kniezsa István felfogását követi (vö. Kniezsa 1942). Az *ósszláv nyelv* terminus magyarázatával nagyjából ma is egyet lehet érteni, ám az ósszláv nyelv időbeli kiterjedését célszerűbb nem a Kr. utáni 5. századdal zárni, hanem N. S. Trubetzkoy (1925) nyomán kitolni az utolsó közös indíttatású szláv hangváltozásnak, vagyis az ún. jerek kiesésének a lezárulásáig (12. sz.) kitolni. Téves azt gondolni, hogy az ósszláv differenciálódása egyből a ma ismert szláv nyelvek kialakulásához vezetett. Ugyancsak kevésbé valószínű, hogy a 5–6. századi nagy szláv expanzió során, amikor a szlávok másfél–két évszázad alatt a Kárpátoktól észak-

ra, valahol a Visztula és a Dnyeper középső folyása közötti őshazájukból kiindulva a Peloponnészosztól a Fehér-tengerig, az Elbától a Volgáig hatalmas területen ily gyorsan elterjedtek, új területeiket „népszaporulati feleslegükkel szállták meg” (a valós okokról röviden l. Čekman 2003). Az *óorosz nyelv* terminus használatát ma már megkérdőjelezzük, mégpedig nemcsak ukrán (többnyire emigráns) szerzők részéről (Smal'-Stockyj 1913; Shevelov 1979), hanem a novgorodi nyírfakéregre írt levelek Andrej Zaliznjak (1986) által elvégzett nyelvi elemzése alapján orosz részről is, vagyis ma már világos, hogy az összláv és az egyes mai keleti szláv nyelvek között nem volt köztes alapnyelv, bár a köztudatba és az egyetemi tankönyvekbe ez még elég lassan szivárog le. Kiss Lajos e kérdésekben mesterei álláspontját képviselte.

3. Végül az ígért új szláv–magyar etimológia, amelyet bátorkodom itt most a legilletékesebb közönség előtt bemutatni, noha elárulom, hogy egy alkalommal a szláv kruzsookban Kiss Lajos óva intett attól, hogy ilyesmivel foglalkozzam. A két *seb* főnevünkről és a velük korreláló két *sebes* melléknévünkről lesz szó.

A magyar lexikográfiai hagyományban a *seb*<sup>1</sup> 'sérülés' és a régies vagy tájnyelvi *seb*<sup>2</sup> 'gyorsaság, a víz sodra' főveket, továbbá a velük korreláló *sebes*<sup>1</sup> 'sérült' és *sebes*<sup>2</sup> 'gyors' melléknéveket homonimákként kezeli (vö. pl. CzF 5: 745–749; ÉrtSz 5: 1147–1148; ÉKSz 1197; ÉKSz<sup>2</sup> 1072). Az értelmező szótárak gyakorlatában ez az eljárás teljes mértékben elfogadható, mivel ez a két jelentés túl messze van egymástól ahhoz, hogy egy szócikkben lehetne őket tárgyalni. Ha viszont mértékadó etimológiai szótárainkat vesszük szemügyre, amelyekben mind a *seb*<sup>1</sup>, mind pedig a *seb*<sup>2</sup> ismeretlen eredetű szónak minősül (TESz 3: 505–506; EWUng 2: 1312–1313), akkor már merőben módszertani fenntartásaink lehetnek, hiszen ha ez a két szó egyformán ismeretlen eredetű, akkor honnan a bizonyosság, hogy ezek eleve homonimák és a mai jelentéskülönbség nem történeti fejlődés eredménye-e?

Fogarasi János és Czuczor Gábor mutattak rá szótárunkban először arra, hogy a 'gyors mozgás' és a 'sebesülés' képzelet egy szóban egyesülhet, mégpedig a *seb*<sup>2</sup> címszó etimológiai részében Julius Theodor Zenker (1866–1876) szótárára hivatkozva a „tatár-török” nyelvből hoztak példát, ahol a *čak-mak* igének 'fut', és 'megsebesít' jelentése is van (CzF 5: 747). A magyar *seb*<sup>2</sup> és *sebes*<sup>2</sup> számára török etimológiát javasolt a maga korában Munkácsi Bernát (1909) és Rásonyi László (1941: 298), akik a kazanyi tatár és a baskír *šāb* 'gyors, gyorsaság' szavakra hivatkoztak. Fenntartásokkal ugyan, de *sebes*<sup>2</sup> 'gyors' török származása mellett foglalt állást Bárczi Géza is (1941: 267).

A TESz (i. h.) szerint a *seb*<sup>2</sup> „törökből való származtatása további vizsgálatot kíván”; az EWUng (i. h.) a *sebes* szócikk bibliográfiai részében utal ugyan Rásonyi László említett cikkére, de a szócikk etimológiai részében hallgat az általa javasolt török etimológiáról. Végül a magyar nyelv török jövevényszavait tár-

gyaló legújabb nagyszabású összefoglaló munka szerzői csak a *sebes*<sup>2</sup> 'gyors' török etimológiáját fogadják el, azt a *seb*<sup>1</sup> 'sérülés' szótól határozottan elválasztják, miközben a *sebes*<sup>2</sup> 'gyors' melléknevet a *szép* 'tetszetős' melléknévvel rokonítják (Róna-Tas – Berta 2011/2: 706–707).<sup>1</sup> A megjelent török etimológiák tehát csak a *seb*<sup>2</sup> 'gyorsaság' és a *sebes*<sup>2</sup> 'gyors' megfejtésére irányulnak. A török etimológia hívei közül kivételt képez Pacsai Imre, aki nyilvános szereplései során és egy még publikálatlan tanulmányban mindkét magyar szót – *seb*<sup>1</sup> 'sérülés' és *seb*<sup>2</sup> 'gyorsaság' – egyaránt török eredetűnek véli.<sup>2</sup>

Úgy gondolom azonban, hogy a vitatott török megfelelések nélkül is lehet közös etimont találni a magyar *seb*<sup>1</sup> 'sérülés' és *seb*<sup>2</sup> 'gyorsaság' szavak számára, mégpedig a szláv \**šib*- töben, amelynek alapjelentése: 'dob, üt, sújt', s származékai fejlődhetnek 'az ütés vagy dobás gyorsasága' > 'gyorsaság általában' > 'gyors' irányban, de 'ütéssel megsebesít' > 'megsebesít általában' > 'seb' irányban is. A szláv \**šibati* igének meggyőző indoeurópai etimológiája van (ie. \**kseip*-, \**kseib*-, vö. óind *kspáti* 'dob, hajít', *kšiprá-h* 'gyors', vö. Pokorny 1: 625, Vasmer 3: 396, Borys 609–610; másként: Machek 1971: 607, ESUM 6: 412) és az összes szláv nyelvből kimutatható. A déli szláv nyelvekben az 'üt, ütlegel, elver' (óeszl. *uuōamu*, bolg. *uuōam*, szh. *šibati*, szlovén *šibati* 'vesszővel megver, ütlegel, korbácsol' jelentés dominál, l. Skok 3: 390–391; Vasmer, i. h.). A nyugati szláv nyelvekben – a szlovák *šibat'* 'ütlegel' kivételével – maga az ige csak nyelvjárási szinten él, de aktív használatban vannak egyes származékai, többek között a szempontunkból oly fontos \**šibьkь* melléknév, vö. cseh nyj., szlovák *šibký* 'ügyes, fürge' (SSJ 4: 405), le. *szybki* 'gyors' (l. Machek, ESUM, Borys, i. h.).

A keleti szláv nyelvekben az ósszláv \**šibati* folytatói (f.-or. *шыбáць*, ukr. *uuōámu*, or. *uuōámь* 'dob, üt, sújt') számos származékukkal együtt igen széles körben használatosak. Mindhárom keleti szláv nyelvben megvannak a \**šibьkь* melléknév folytatói: f.-or. tájnyelvi *шыбкi* 'gyors' (TSBM 5/2: 426), ukr. *uuō-кiű* 'gyors' (Grinčenko 4: 494), or. népnyelvi *uuōкuiű* 'gyors' (SSRLJa 17: 1388; SRJa 4: 714). A \**šibati* igének számos igekötős származéka van, köztük olyanok is, amelyekben az 'üt, sújt' jelentés az 'ütéssel felsért, megsebez' felé módosult, vö. or. *пpиuuōбiуть* 'ütéssel kárt tesz, megsebesít, felsért' (SRJa 3: 459) vagy *yuuuōbиуть* 'ütéssel kárt tesz (valamely testrészen), ütéssel fájdalmat okoz' (SRJa 4: 545), majd ez utóbbiból képződött a Kiss Lajos disszertációjában leírt módon az *yuuuō* postverbálé 'ütéssel (ütésekkel) okozott sérülés' (SRJa 4: 545; vö. Kiss 1960a 2: 428).

<sup>1</sup> Köszönetet mondok Agyagási Klárának a bibliográfiai útmutatásért és turkológiai kérdésekben adott felvilágosításaiért.

<sup>2</sup> Pacsai Imre főiskolai tanár (Nyíregyháza) 2012 júniusában ismertetett meg e tárgyú, még közlésre váró tanulmányával, amiért ezúton is köszönetet mondok.

Így tehát a szláv *\*šibati* igében és származékaiban megvan mindazon jelentések teljes spektruma, amelyekkel a homonimáknak tekintett magyar *seb<sup>1</sup>* 'sérülés' és *seb<sup>2</sup>* 'gyorsaság' együttesen rendelkeznek.

A magyarban mindkét jelentésű *seb* főnév *sebes* melléknév korán dokumentálható. Érdekes, hogy a *seb* 'sérülés' először egy 1260–70. évi latin nyelvű oklevélben a latin *vulnus* 'seb' glosszájaként fordul elő: „wlneris quod wlgo dicitur *boyseb*” (OkI Sz 43; TESz 3: 505), ahol az összetétel *boy* előtagja a szláv *\*bojъ* 'ver(eked)és; párbaj' (mai magyar *baj* 'kellemetlenség, vessződség, betegség', de *bajvívás* 'párbaj', is, vö. TESz 1: 218), vagyis a *boyseb* az adott összefüggésben 'harcban szerzett sérülés'. A. Molnár Ferenc (2005: 85–89) szerint az Ómagyar Mária-siralom (1300 k.) *šepedyk* szavában a *seb* főnévből képzett *sebhedik* 'sebesül; gyötrődik' igealak rejlik.<sup>3</sup> A *sebes* 'sérült' melléknév a XIV. sz. óta fordul elő nyelvemlékeinkben (TESz 3: 505).

A *sebes* 'gyors' egyik legkorábbi adata egy 12. századi oklevélben található, ahol a *Sebespatak* összetett víznév első tagjaként fordul elő, miközben az összetett szó második tagja véletlenül (?) szintén szlavizmus (magyar. *patak* 'vízfolyás' < szláv *\*potokъ* 'ua.', TESz 3: 127–128; ez is postverbálé, l. fentebb Kiss Lajos disszertációja kapcsán is). A *seb* 'gyorsaság' főnév 1531-től adatható, kezdetben rendszerint a *-val*, *-vel* raggal rögzült határozószóként: *sebbel* 'gyorsan'; a mai magyarban már csak *sebbel-lobbal* 'gyorsan, hirtelen' ikerszóban és a *sebtében* 'ua.' határozószóiban, a népnyelvben a *víz sebje* szó szerkezetben 'gyors folyású folyószakasz' jelentésben is jegyzik a szótárak, vö. TESz 3: 505–506; ÚMTSz 4: 852).

Mint láttuk, a magyar *seb<sup>1</sup>* 'sérülés' és a régi, tájnyelvi *seb<sup>2</sup>* 'gyorsaság' főnevek, valamint a velük korreláló *sebes<sup>1</sup>* 'sérült' és *sebes<sup>2</sup>* 'gyors' melléktnevek egy – szláv – töre való visszavezetése jelentéstani szempontból nem okoz nehézséget. Hangtani nehézség sincs, mivel az ómagyar korban az *i* > *ě*, majd *ě* > *e* változás aktuális volt (egyres nyelvjárásokban máig aktuális, vö. *diák* ~ *deák*, *disznó* ~ *gyeszno*, l. Bárczi – Benkő – Berrár 1967: 148–150). Az a körülmény, hogy a *seb* 'sérülés' főnév és a *sebes* 'gyors' melléktnevek igen korán dokumentálható az írásbeliségben, felhatalmaz annak feltételezésére, hogy ezek a magyar nyelv szláv jövevényszavainak legrégebb rétegébe tartoznak, amely szubsztrátum jellegű (vö. Helimskij 1988). Figyelmet érdemel a magyar *sebes* 'gyors' (*seb-* tő + *-s* melléktnevképző) és a szláv *\*šibъkъ* (*\*šib-* tő + *\*-ъkъ* melléktnevképző) teljes szerkezeti hasonlósága. Egy szláv *\*šibъ* 'seb' rekonstruálására ugyan nincs alapunk, de erre nincs is okvetlenül szükség, mert a magyarok Kárpát-medencei megtelepedésének első századaira feltehető tömeges szláv–magyar kétnyelvűség közepette a magyarok maguk is elvonhattak egy ilyen jelentést a szláv *\*šibati*

<sup>3</sup> Erre az adatra Korompay Klára volt szíves felhívni a figyelmemet az előadás utáni beszélgetés során. Köszönet érte.

'dob, üt, sújt' szócsaládjából. Gondoljunk arra, hogy e szó átvételére jóval a tűzfegyverek elterjedése előtt került sor, amikor bármiféle harc közben szerzett sérülést (vö. *boyseb*) leginkább hidegfegyverektől, vagyis dobó, ütő, vágó fegyverektől lehetett szerezni. A *sebes* 'sérült' melléknév a *seb* 'sérülés' főnév szabályos melléknévi származékaként keletkezett, a *seb* 'gyorsaság' főnév pedig az időrend alapján már a magyarban keletkezett elvonással a *sebes* 'gyors' melléknévből. Tehát ha a *seb*<sup>1</sup> 'sérülés' és a *seb*<sup>2</sup> 'gyorsaság' főnevek, illetve a *sebes*<sup>1</sup> 'sérült' és a *sebes*<sup>2</sup> 'gyors melléknevek' homonimákként való kezelését az értelmező szótárakban el is fogadhatjuk, magyarázatukat az etimológiai szótárakban véleményünk szerint közös szócikkbe össze kellene vonni.

### Irodalom

- Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Budapest. Újabb kiadások: Trezor Kiadó, Budapest, 1991, 1994<sup>2</sup>.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Čekman, Valerij [Чекман, Валерий] (2003), О причинах и механизмах развития закона открытых слогов в праславянском. *Kalbotyra* 52 (2), *Slavistica Vilnensis* 2003. 39–75.
- CzF = Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–1874), A magyar nyelv szótára. I–VI. Emich Gusztav magyar akadémiai nyomdásznál, Pest, [később] Budapest.
- ÉKSz = Juhász József (szerk.) (1972), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai, Budapest.
- ÉKSz<sup>2</sup> = Pustai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai, Budapest.
- ÉrtSz = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ESUM = Етимологічний словник української мови (1982–). 1–. Наукова Думка, Київ.
- EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grinčenko B. D. (szerk.) [Гринченко, Б. Д. (ред.)] (1907–1909), Словарь украинскаго языка – Словарь української мови I–IV. Київ.
- Hadrovics László (1997), Köszöntő. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.), Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 9–11.
- Helimskij E. A. [Хелимский Е. А.] (1988), Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: Tolstoj N. I. (szerk.) [Толстой Н. И. (ред.)], Славянское языкознание. X Между-



- народный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации. Наука, Москва, 347–368. Újabb kiadása: Helimskij E. A. [Хелимский, Е. А.] (2000), Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи. Языки русской культуры, Москва. 418–434.
- Kiss Lajos (1957), *Karácsony* szavunk őstörténetéhez. Nyr 81: 247–251.
- Kiss Lajos (1960a), A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben. I. rész: Nyelvészeti feldolgozás, II. rész: Szótár. Kandidátusi értekezés. [Budapest]. Kézirat. (MTAK Kézirattár, D 1.270.)
- Kiss Lajos (1960b), A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben. (Kandidátusi értekezés tézisei.) A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya, Budapest.
- Kiss Lajos (1992), *Ablak*. MNy 88: 92–93.
- Kiss Lajos (1994), Néhány szlavisztikai műszóról (összláv nyelv, egyházi szláv nyelv, óorosz nyelv). MNy 90: 361–363.
- Kniezsa István (1942), Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: Szekfű Gyula (szerk.), *A magyarság és a szlávok*. Magyarságtudományi Intézet, Budapest. 168–188.
- Kniezsa István (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I/1–2. Akadémiai, Budapest.
- Machek, Václav (1971), *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha.
- Melich János (1908), *Karácsony*. Nyr 37: 177–178.
- A. Molnár Ferenc (2005), *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia. Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Intézet, Debrecen.
- Munkácsi, Bernát (1909), Ungar. *seb* 'Schnelle, Geschwindigkeit'. Keleti Szemle 10: 181–182.
- OkISz = Szamota István – Zolnai Gyula (1902–1906), *Magyar oklevél-szótár*. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hornyánszky, Budapest.
- Ostojić, T. (1910), Melich 1908. Rocznik Slawistyczny 3: 371.
- Pokorny, Julius (1959–1969), *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Francke, Bern–München.
- Rásonyi László (1941), Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz. NyK 51: 280–306.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. (= *Turcologica* 84.) Harrasowitz, Wiesbaden.
- Shevelov, G. Y. (1979), *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Winter, Heidelberg.
- Skok, Petar (1971–1974), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- Smal-Stockyj, Stephan – Gartner, Theodor (1913), *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Buchhandlung der Szewczenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Wien.

- Sreznevskij, I. I. [Срезневский, И. И.] (1893–1903), Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам I–III. Типография императорской Академии наук, Санктпетербургъ.
- SRJa = Словарь русского языка (1981–1984), Издание второе, исправленное и дополненное I–IV. Наука, Москва.
- SSJ = Slovník slovenského jazyka I–VI. (1959–1968), Slovenska Akadémia Vied, Bratislava.
- SSRLJa = Словарь современного русского литературного языка (1950–1965). I–XVII. Наука, Москва–Ленинград.
- TESz = Benkő Loránd (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trubačev, O. N. (szerk.) [Трубачев, О. Н. (ред.)] (1974–), Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд I–. Наука, Москва.
- Trubetzkoy, N. S. (1925), Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. Zeitschrift für Slavische Philologie 1: 287–319. Új kiadása: Trubetzkoy, N. S. (1988): Opera slavica minora linguistica. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 93–125. Orosz fordítása: Трубецкой, Н. С. (1987): О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. In: Трубецкой Н. С., Избранные труды по филологии. Прогресс, Москва. 143–167.
- TSBM = Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (1977–1984) 1–5/1–2. БелСЭ, Мінск.
- ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ušakov, D. N. (szerk) [Ушаков, Д. Н. (ред.)] (1935–1940), Толковый словарь русского языка. I–IV. Гос. ин-т «Совеская энциклопедия», [a II. kötettől:] Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Москва.
- Vasmer, Max (1953–1958), Russisches etymologisches Wörterbuch I–III. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Zaliznjak, A. A. [Зализняк, А. А.] (1986), Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения. In: Janin V. L. – Zaliznjak A. A. [Янин В. Л., Зализняк А. А.], Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). Наука, Москва. 89–219.
- Zenker, Julius Theodor (1866–1876), Türkisch–arabisch–persisches Handwörterbuch I–II. W. Engelmann, Leipzig. (Reprint: G. Olms, Hildesheim, 1967.)
- Zoltán András (1991), *Karácsony*. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Budapest. 664–670.
- Zoltán András (2007), Széljegyzetek az *Etimológiai szótárhoz*. MNy 103: 208–223.

## KISS JENŐ

**Kiss Lajosról – emberközelből**

A Kiss Lajost legjobban ismerő nyelvész, a jó emlékezetű Hadrovics László lényegre törően így fogalmazott: Kiss Lajos egész munkássága „folyamatos kutatás, szigorú szakszerűség, egyre szélesülő látókör, egyre nagyobb anyag birtokbavétele” (1993: 121).

Magam életem két szakaszában voltam Kiss Lajos közelében. Az 1960-as évek közepén, második felében és akadémikussá válása után. Az első időszakban akkor, amikor a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának munkatársaként etimológus-inaséveimet töltöttem a Nyelvtudományi Intézet Szalay utcai, az etimológiai szótár szerkesztési helyéül kijelölt szobájában. (Kiss Lajos szobája ennek a szobának a szomszédságában volt, ajtaja az említett szobába nyílt.) A késői időszakban az akkor már neves, ismert tudóssal gyakorta lehettem együtt különböző alkalmakon, így bizottsági üléseken, de volt lehetőség a négy szemközti beszélgetésekre is, amelyek számomra igencsak tanulságosak voltak. Ugyanis az emberről a leghitelesebb forrásból, tőle magától kaptam olyan ismereteket, amelyek szakmai életútjának alakulását is érthetővé, de legalábbis érthetőbbé teszik.

Kiss Lajost a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2002. november 12-én köszöntöttük mint 80. életévét betöltött jeles tagtársunkat. A köszöntőt Nyomárkay István mondta. Rendhagyó utat választva Kiss Lajosról áttételesen, úgy szólt, hogy munkásságának és emberi habitusának egy-egy jellemző vonását mint általánosan tiszteletben tartott emberi erényt korábbi neves emberektől (Kölcseytől Arany Jánoson át Gadamerig) vett sorokat idézve vetítette elénk (2003). A köszöntés elhangzása után az ünnepelet – ahogy ez a Társaságban lenni szokott – szólásra emelkedett. Némi meglepetésre egy papírlapot vett elő, s az arra írt sorokat olvasta föl. Tehát készült a szólásra. Az igazi meglepetés azonban nem az volt, hogy felolvasta mondatait, hanem az, amit felolvasott. Pisszenés nélküli csendben, minden szavát figyelve hallgattuk. Pedig akkor még nem tudtuk, hogy az, amit Kiss Lajos felolvasott, az bizony végső üzenet, egyszersmind – önként vállalt kötelességgel és kendőzetlen őszinteséggel megfogalmazott – számadás is volt. Számadás, amely a tudósi etikáról szólt.

Idén doktori hallgatóimat kértem, olvassák el Kiss Lajos utolsó nyilvános megnyilatkozását (halála után jelent meg a Magyar Nyelvben 2003-ban közölt nekrológ függelékeként: Kiss 2003: 132–133). A szöveg a reveláció erejével hatott rájuk. Érezték, tudták, szokatlan penzumot kaptak – Kiss Lajostól. Mert szavaival őket is beavatta belső világába, a kutatói lelkiismeret és felelősség világába. Az emberközelség érzése érintette meg őket.

Megtisztelő feladatnak azzal kívánok eleget tenni, hogy röviden, néhány mozzanat kiragadásával arról szólok, hogyan látom én a Kiss Lajos-i életút és tudományos pálya összefüggését! Tudván azt, amit mindannyian tudunk, s amit Kiss Lajos így fogalmazott meg: „Minden ember élete valóságos regény. Egy tudományos kutatóé is az” (2004: 348).

Magáról 1991-ben azt írta Kiss Lajos: „A Trianon utáni első évek nemzedékéhez tartozom. 1922-ben születtem a legmagyarabb városban, Debrecenben” (1991: 135). Két szó kiemelésre kívánczik ebben az esetben: *Trianon* és *legmagyarabb*. Miért szerepel a két szó a szövegben? Azok nélkül is félreérthetetlen volna minden, mondjuk így: 1922-ben születtem Debrecenben. De mert szerepel a két szó, külön hangsúlyt kap – és ad is. Kiss Lajos értelmezésem szerint ezt fejezte ki: beleszülettem egy olyan nyelvközösségbe, amely még eleven, metsző fájdalomként élte meg az országcsontkítást és következményeit, s ettől az érzéstől, még ha tompult is idővel, soha sem tudtam megszabadulni. S miért szerepelteti a *legmagyarabb* jelzőt? Nyilván azért, mert az ehhez a közösséghez tartozás számára magától értődő, megingathatatlan pozitív tudati és érzelmi állapot volt. S ez Debrecenre, a debreceniekre is jellemző lehetett.

Ami a nyelvtudományt illeti: a történetiségnek a nyelvtudományban nálunk uralkodó, fő sodrú továbbélését Trianon következményei jelentős mértékben magyarazzák. Ezt ő is pontosan tudta. A névtan különösen az a terület volt, amely politikailag is fölértékelődött (ennek pozitív és negatív következményei egyaránt voltak). A szavak és nevek eredetmagyarázata iránti érdeklődést a belőlük kihámozható történelmi, művelődéstörténeti tanulságok persze önmagukban is magyaráznák, de az akkori történelmi helyzet hatása bizonyosan nem hagyható figyelmen kívül. Kiss Lajos esetében sem, akinek erős történelmi érdeklődése volt (ludovikás múltjával függ össze egyebek mellett a térképek világában való jártassága és a térképek gyűjtése). Jól ismerte a Kárpát-medencei népek egymáshoz való viszonyát. Nyelvészeti munkásságának kezdetétől figyelemmel kísérte a szomszédos országok nyelvtudományi szakirodalmát, és ismerte a hazai elfogultságokat is. Szabó István debreceni történész professzor hitvallását magáévá téve meggyőződéssel vallotta, s idézte: „Eleget tettem-e mindenben, kivált a helynévvizsgálatokban, a tudományos tárgyilagosság kötelező elvének, amelynek értelmében, ha nehéz is, mégsem hallgatni a rokonszenv vagy ellenszenv hangjaira, magunknak nem hízelegni, hanem a keserűt is kimondani, másokat nem kevesbiteni, hanem egyenlően részeltetni?” (1991: 143). De a nemes tárgyilagosság, elfogulatlanság példájaként a cseh Vladimír Šmilauert is idézte: „A tudomány... Ha illúzióinak és hiúságának hízeleg, akkor nem tisztességes szolgálóleány, hanem ringyó” (1991: 143).

Ízig-vérig etimológus volt, aki a nyelvhasználat mögött kereste, ill. látta az embert, a közösséget és a múltat is. A Földrajzi nevek etimológiai szótáráról például azt írta: „Szótáramban... a magyar földrajzi világméretű kíváncsi tükröz-

tetni” (1991: 142). Az etimológia módszertanával több fontos tanulmányában is foglalkozott, s egyebek mellett azt írta: „Kutatásaim során egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy az újabb és egyre újabb nyelvészeti irányzatok ellenére sem járt el az idő az etimológia fölött, mert ez állandóan megújítható és tökéletesíthető” (1991: 142). A megújításban és tökéletesítésben minden kétséget kizáróan jelentős részt vállalt. A nyelvtudomány-történetnek is jeles művelője volt. Kritikus hagyománytisztelet jellemezte. A maga számára úgy tette föl a kérdést: „A nagy egyéniségek, a jó és a kedvezőtlen körülmények milyen szerepet játszottak tudományos pályám alakításában?” (Kiss 2003: 133). A nagy hazai szlavista elődökről (Asbóthról, Melichről, Kniezsáról, Hadrovicsról) ő írt ebben a szellemben olvasmányos, szakszerű, az emberi életpályát és a szakmai életutat egységben láttató tudománytörténeti összefoglalásokat.

Szigorú, egyszerismind érzékeny, olykor lobbanékony ember volt. Pontos, katonás, stramm emberként él emlékezetemben, aki teendőit mindig határozottan, lendületesen végezte. Annak idején, az etimológiai szótár készítése idején feltűnt, milyen egyenes tartással, egyenes derékkal és háttal ült az íróasztal mellett (ez akkor sem volt gyakori a filozok körében). Lektori véleményeiben általában nem ismert pardont, áperzte megírta kifogásait. Ezekből világosan megtanulhatták az érintettek, hogy milyen nagy segítséget jelent az érdemi szakmai bírálat. Erős hangja volt. Vitapartnerként erélyesen, határozottan képviselte véleményét. Úgy emlékszem, nagydoktori értekezésének vitáján alig fogadott el valamit az opponensi vélemények bíráló megjegyzéseiből. Szigorúsága az utolsó években megszelídült, anekdotázásra hajlott, szívesen beszélt a múltból.

Segítőkézsége mindvégig megmaradt. Szakmai kérdésekre záros határidőn belül, s példás alapossággal, írásban válaszolt. Ezek a válaszok etimológiai szócikkekre emlékeztetően precízek és logikusan felépített magyarázatok voltak. Biztos vagyok abban, hogy a Hadrovicstól emlegetett „láthatatlan bibliográfia” Kiss Lajos esetében igencsak számottevő volt.

A publikálást, írásainak a megjelenését fontos eseménynek tartotta. Ezért is készítette őket nagy műgonddal, alapossággal. Amit egyik intézeti munkatársa könyvével kapcsolatban írt, az rá is érvényes volt. Őt idézem: „korán megkörnyékezte az írásban való önkifejezés csábos ördöge, és apránként rászoktatta a saját szellemi termékét ország-világ számára hozzáférhetővé tevő friss nyomdafesték semmihez sem hasonlítható, mákonyos illatára” (2004: 348). Ezt az illatot gyakran érezhette, mert sokat publikáló nyelvész volt.

Természetes, hogy a nyelvész nem lehet meg könyvek nélkül. De az etimológusok még a szokottnál is jobban rászorulnak bizonyos nem nyelvészeti kiadványokra, szótárakra, lexikonokra is. Természetes tehát, hogy Kiss Lajos, aki még a számítógépes korszak előtt élt és alkotott, aki tehát nem hívhatta segítségül a világhálón elérhető adatokat, forrásokat, korpuszokat, nagy becsben tartotta a könyveket. Emlékszem, egyszer örömmel és büszkén említette, hogy Bárczi Gé-

za nekiajándékozott egy számára fontos külföldi nyelvjárási atlaszt. Természetes tehát, hogy véleménye az volt: „Jól tudtam..., hogy célszerűen összeválogatott kézikönyvtár nélkül, amelyben bármikor (akár éjjel vagy munkaszüneti napon is) utánanézhetsz az ember valamely adatnak vagy tudományos kérdésnek, nem lehet igazi tudományos tevékenységet kifejtetni” (1991: 140).

Kiss Lajosra gondolva nemcsak a tudományos problémákon töprengő jeles nyelvész jut eszembe. Eszembe jut az élete végén testi gyengeségei ellenére is helytálló, tudományos közéleti feladatai alól nem kibúvó tudós. S az az ember, aki a szakmai nyilvánosság előtt is föltette magának a súlyos kérdéseket. Idézem: „Hogyan gazdálkodtam lelki-szellemi adottságaimmal? ... Hagytam-e magam sodorni az árral, vagy magam hajtottam a csónakot? Túlságosan belefeledkeztem-e az aprólékos részletvizsgálatokba, vagy átfogó szintézisekre is vállalkoztam? Törődtem-e az utánam jövő nemzedékekkel, és segítettem-e önzetlenül előrehaladásukat? Lehetőségeimhez képest kivettem-e részem az egészséges tudományos légkör, az igazságos értékelési rend formálásából? Igyekeztem-e átmenteni a múlt tudományos értékeit a jövő számára úgy, hogy az új megközelítések és irányzatok ígéretes csirái se pusztuljanak el, hanem esélyt kapjanak a kibontakozásra?” (Kiss 2003: 132–133).

Igen, súlyos kérdések! Jó volna, ha minden, tudománnyal foglalkozó ember föltenné magának ezeket a kérdéseket. Ahogy most, Kiss Lajosra tisztelettel emlékezve mi is föltesszük magunknak.

### Irodalom

- Elekfi László (2003), Friss emlékezés egy tartalmas életpályára. Kiss Lajos 1922–2003. Nyr 127: 137–143.
- Hadrovics László (1993), Kiss Lajos köszöntése 70. születésnapja alkalmából. MNy 99: 120–121.
- Kiss Gábor – Zaicz Gábor szerk. (1997), Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kiss Jenő (2003), Búcsú Kiss Lajostól. MNy 99: 129–133.
- Kiss Lajos (1991), Visszapillantás. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), A nyelvészetről – egyes szám, első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 135–144.
- Kiss Lajos (2004), Publicisztikák és más effélék. In: In: Kiss Lajos, Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly és Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 348–350.
- Nyomárkay István (2003), Kiss Lajos 80 éves. MNy 99: 118–119.
- Zaicz Gábor (2003), Kiss Lajos 1922–2003. NyK 100: 346–352.

## ITTZÉS NÓRA

**Zárszó a Kiss Lajos születésének 90. évfordulója  
alkalmából tartott emlékülésen**

Jóllehet a 90. születésnap csak félig-meddig kerek, nem véletlen, hogy a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztálya kötelességének érezte megszervezni, s hogy épp a Szótári Osztály szervezte ezt az emlékülést. Kiss Lajos tanár úr nem érte meg A magyar nyelv nagyszótára első köteteinek megjelenését, pedig bizonyára örülne, hogy nem „cs-szótár” készül. (Talán emlékezünk néhányan az I. Osztálynak a Nagyszótár helyzetével foglalkozó 1998-as kihelyezett ülésén általa használt, az egykori cs-, vagyis csökkentett értékű lakásokra utaló kifejezésre.) Tapasztalata, értő figyelme, etimológiai érzékenysége ott van az *a* betűs kötet legkorábban készült szócikkeiben, hiszen a váratlan halálát megelőző egy-két évben már folyt az ábécérendben haladó, szócsaládok szerint tagolt szócikkírás, amelyet szaktanácsadóként és lektorként segített.

1997-ben, nagyjából akkor, amikor komoly esélye teremtdött a módszeres szócikkírás megindulásának, Újszerű nehézségek előtt a Nagyszótár szócikkírói címmel boncolgatta a lexikográfiai munka – ahogy fogalmazott – „királynőjének” (Kiss 2004: 262), a szócikkírásnak a nehézségeit. Egyetlen mondatot hadd idézzek ebből az írásból: „A szócikkírónak minden olyan esetben homonímiára kell gyanakodnia, amikor valamely jelentés nem illeszthető hozzá a címszó egyéb jelentéseihez” (Kiss 2004: 263). Ez a mondat, s általában az etimológiai szempont máig, immár négy kötettel a hátunk mögött, meghatározó a nagyszótári címszólista összeállításában – mondhatnám némi malíciával: legalább ennyi maradt A magyar nyelv nagyszótárában e számára oly kedves tudományterületből.

De van még egy mozzanat, amelyről e gazdag pályát számba vevő előadásokban kevés szó esett, amely pedig a leginkább magyarázza, miért akartunk tisztelni Kiss Lajos előtt ezen az évfordulón. Ez pedig a tudományszervezői munka. Kiss Lajos 1986-tól jó 10 éven át vezette az osztályt, hozzá köthető a Magyar történeti szövegtár koncepciójának és a gyűjtés stratégiájának kidolgozása, annak a külső szakembersoportnak a megszervezése, amelynek tagjai a korpuszba ténylegesen bekerülő szövegeket kiválogatták. S jóllehet a Kiss Lajos fémjelezte időszak a korpuszépítés és az előkészítés időszaka volt a Nagyszótár történetében, a próbaszócikkírás tapasztalatai alapján ekkor dőlt el néhány koncepcionálisan meghatározó jellemzője is a szótárnak: az archivális cédulaanyag beemelése a szócikkírás során feltárandó-elemzendő korpuszba és a kezdő korhatár módosítása, az 1533-as időpont 1772-re emelése.

Ezeknek a tapasztalatoknak az összegyűjtésében Kiss Lajos legfőbb segítője akkor Villó Ildikó volt: hogy az ő életének utolsó évei is a Nagyszótárral fonódhattak össze, hogy egy emberileg nagyon nehéz helyzetben testre szabott, ugyanakkor a szótár számára szakmailag elengedhetetlen lexikográfiai feladatot végezhettek, azért Kiss Lajos emberségének és éles szemének lehetünk hálásak.

Erre az emberségre, éles szemre és lenyűgöző tudására ma is szükségünk lenne. Köszönöm előadóinknak, hogy ebből megmutattak nekünk valamit.

### **Irodalom**

Kiss Lajos (2004), Újszerű nehézségek előtt a Nagyszótár szócikkírói. In: Kiss Lajos, Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette Gerstner Károly–Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 262–264.